

STRONGER
THAN FEAR

STRONGER
THAN FEAR

STRONGER THAN FEAR

STRONGER THAN FEAR

Małgorzata Quinkenstein

Benjamin Reich

The publication is supported by the German Federal Ministry of Finance

The Program Righteous Rescuers Pension Fund is funded by the German Federal Foreign Office

www.claimscon.org

ISBN 978-3-9826919-4-7

2024-2025 © Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference), Office Berlin, Authors

Page 105: Sabbath tablecloth originating from the Warsaw Ghetto donated to Janina Stupnicka, mother of Anna Bando.

Inventory No. MPOLIN-M1373 / POLIN Museum of the History of Polish Jews.

Texts: Małgorzata Quinkenstein, Gideon Taylor, Greg Schneider, Rüdiger Mahlo

Photos: Benjamin Reich, pp. 150–151: Wojciech Gajtkowski

Translations: Ariel Rose (English), Anat Zajdman (Hebrew)

Proof reading: Jessica Sirotin (English), Miriam Borenstein (Hebrew)

Layout: Agnieszka Juraszczyk (Fundacja TRES)

Printing and binding: Drukmania

CONTENTS

INTRODUCTIONS	6
GIDEON TAYLOR	7
GREG SCHNEIDER	8
RÜDIGER MAHLO	9
MAŁGORZATA QUINKENSTEIN	10
 RIGHTEOUS	 12
DR. JANINA ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK	14
RAMUTĖ DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ	22
JÓZSEF KOSÁK	28
LUCJANNA ADAMCZYK-KUŹNICKA	34
JOHANNA AMANDA MEYER	40
EGLĖ-MARYTĖ BIMBRIENE	46
KAZIMIERAS AURIMAS RUZGYS	48
SIMONE PERRIER	58
JANINA TARAPAITĖ-SLIBURIENĖ	64
ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK	70
ANDRZEJ SITKOWSKI	76
DR. MÁRIA IVÁNNÉ FARKAS ABONYI	82
JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA	88
LYDIA SAVCHUK	94
DR. ANNA BANDO	100
PROF. DR. WITOLD LISOWSKI	106
PAULIEN REITSMA	114
MARIA GRZYSBOWSKA	120
LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC	126
LEON GODLEWSKI	132
BÉLA SÁNDOR ALMÁSY	138
ZOFIA TROJAN	144
BRONISŁAWA BAKUN	152
PROF. DR. MAGDALENA-MARIA STROE	158
LUCJAN SZMIT	164
DR. VERONIKA LUČIŪNAITĖ	170
HUGUETTE BLANCHIN	176
JAROSŁAWA LEWICKI	182
IRENA SENDERSKA-RZOŃCA	188
MARIA MIKRUT	194
MARGITA LEBDOVICOVA	200
STASĖ MINELGIENĖ	206
VASYL NAZARENKO	212
EUGENIUSZ PARCZEWSKI	218
TADEUSZ PARCZEWSKI	220
ZOFIA BUBLIK	228

INTRODUCTIONS

Gideon Taylor
President of the Claims Conference,
with Righteous Rescuer Bronisława Bakun

Bronisława Bakun lives near the small village of Janów, Sokółka, in Northeast Poland, the former shtetl from which my grandfather came. It was on a visit that I made to the village that I first met her. She is not a Shoah Survivor; she bears a title even more rare. She is a Righteous Rescuer. This small population of people are non-Jews who saved the lives of Jews during the Shoah, risking their own lives and the lives of their families in the process.

The round-up by the Nazis of 950 Jews from Janów took place on November 2, 1942. As Bronisława describes it, *“The Germans ordered the Poles to load these poor people onto carts and take them to a transfer point, from where they were to continue on to Kielbasin-camp.”* The fate of most of the inhabitants of Janów was described in testimony given in 1947 by Abraham Lipcer, aged 16, one of a small number of survivors of the shtetl. Six weeks after the roundups, many were transported to their death in Treblinka.

My grandfather left Janów around 1920 as a young man, aged about 16, making his way across Europe to end up in Ireland. He left behind his parents, as well as his sister and her family. He tried in vain to bring his niece, Mottel, to join him. A visit to Janów in 1938 was the last time he would see them.

During my last visit in Janów, I walked the streets where the Jews had lived, the wooden houses long burnt down, together with the magnificent wooden synagogue that once stood in the former Jewish area of the village. Eighty years later, there is not much left of the former Jewish community. After visiting the Jewish cemetery, we heard of an older woman whose family had helped the Jews of the town during the Shoah. We arranged to meet her, and after a drive through rolling hills, we pulled up to a farm. A wiry woman, Bronisława, sitting outside the house in the sunshine greeted us with a big smile. Her family and their neighbors managed to save six Jews from Janów and Sokółka.

“I never thought that for doing something good but normal, the humane thing, one can receive any compensation in this world.” These were the words of Bronisława upon hearing that she would be recognized by the Righteous Rescuer Pension Fund of the Claims Conference.

During the Shoah, approximately 27,000 people around the world were involved in direct aid to Jews. Today, in 2025, only 150 of this group are still alive. The Claims Conference is proud to be able to repay their sacrifice and maintain close and warm contacts with them.

Greg Schneider
Vice President of the Claims Conference,
with Survivor Mark Schonwetter

This album gives both a name and a face to the extraordinary courage displayed by those who aided persecuted Jews during the Holocaust. The creation of this album stems from the longstanding commitment of the Claims Conference to honoring the Righteous, a commitment that dates back to the very inception of our organization.

The Claims Conference serves as the principal negotiating body with the German government on matters of compensation and restitution for Holocaust survivors worldwide. Over the decades, through our annual negotiations, we have achieved a small measure of justice for many survivors, striving to provide them with the support and recognition they deserve. Soon after its founding, the Claims Conference honored the Righteous Among the Nations in various ways, acknowledging their immense bravery and moral integrity.

Shortly after its creation, the Claims Conference has upheld a commitment to honor the Righteous as a moral and ethical act of gratitude for the unparalleled courage these individuals demonstrated during the Shoah.

In 1963, Yad Vashem began officially recognizing individuals as Righteous Among the Nations, a program which name originates from the literature of the Sages (Chasidei Umot HaOlam). It describes non-Jews who came to the aid of the Jewish people in times of need. At the same time, under the leadership of Nahum Goldmann and Saul Kagan, the Claims Conference initiated material support for the Righteous. In 1986, the Jewish Foundation for the Righteous was established by Rabbi Harold M. Schulweis, z"l, and now led by Stanlee Stahl to increase aid to Righteous. After successful negotiations with the German government, the Claims Conference now provides increased assistance to Righteous Rescuers worldwide.

The publication of this album aligns seamlessly with yet another core mission of the Claims Conference: to preserve the memory of the Holocaust, educate future generations about its horrors. For years, we have worked tirelessly to achieve justice for Holocaust victims and ensure that their stories are passed down. A fundamental part of this mission is to illuminate the bravery and sacrifice of those who defied the Nazi regime.

This album on the Righteous Rescuers is a powerful contribution to that mission. Each page tells the unique story of individuals who, despite the grave dangers, extended a helping hand to Jews in hiding. These accounts describe the tremendous risks involved—sheltering people in cellars, barns, or hidden compartments, where every moment carried the threat of discovery. The album also underscores the extreme challenges the Righteous faced—securing food, forging documents, and arranging safe passage—actions that required both extraordinary resourcefulness and unwavering moral conviction.

This publication strengthens intergenerational dialogue, forging a link between the past and the present. By working with institutions dedicated to Holocaust documentation, we ensure that not only historical facts are preserved, but also the emotions, struggles, and sacrifices that form an invaluable legacy for humanity.

The album on the Righteous Rescuers is more than a historical record; it is a lesson for the world—one that teaches us that even in the darkest of times, there were those who chose good over evil.

Rüdiger Mahlo

Representative of the Claims Conference in Europe,
with Righteous Rescuer Janina Gutowska-Rożeczka

Righteous Rescuers are a testament to human compassion and moral courage. During history's darkest periods, these individuals risked everything—their own lives and the safety of their families—to save Jews persecuted by the Nazi regime. They stood against hatred and oppression, offering hope to those facing unimaginable horrors. Their bravery shows that even in overwhelming darkness, individuals can make a profound difference. Their legacy endures as a powerful example of humanity.

The history of these rescuers extends beyond the lives they saved. Their actions challenge us to consider our own responsibility to confront hatred and injustice. They demonstrate the courage needed to speak out, to act, and to choose empathy over apathy. These stories of heroism are not just historical accounts but meaningful lessons of Holocaust Education that resonate deeply with our world today, where acts of compassion and justice remain vital.

This is why the transmission of these stories are at the core of educating each and every generation on the Holocaust. By passing on the dramatic choices righteous rescuers made without giving in to their fear we preserve a sacred space of humanity for young people to refer to when their time comes to choose. At the same time the stories of the righteous rescuers sharpen our senses for the signs of intolerance and hatred in our time, gather our courage and stand up against it.

May these stories inspire us to build a world where courage is stronger than fear. The legacy of the Righteous Rescuers lives on, not only in the lives they saved but in the enduring radiance of their example.

Małgorzata Quinkenstein
Project Manager of the Claims Conference,
with Righteous Rescuer Stasé Minelgiene

The story of humanity began with an act of help. The first time our ancient ancestor stopped to assist an injured companion long before the Palaeolithic era, the world gained something far more significant than mere biological progress. That was the moment when a human became truly human. Carrying a wounded companion on their back to the safety of a cave, they acted without regard for self-preservation. This selfless gesture transcended the instinct for survival, marking humanity's first step toward compassion, selflessness, and solidarity. It was the birth of the first truly human value: the willingness to help others, even at personal risk.

At that moment, within that small cave, the story of humanity truly began. It was more than an act of physical aid—it was a profoundly moral act that became the foundation of our social bonds. From that simple yet powerful gesture emerged the capacity for empathy and compassion—qualities that have defined humanity for millennia.

Today, as we reflect on our civilization and all that we have accomplished, it is worth pausing to remember the primordial gesture that gave rise to the concept of the Righteous. Deeply rooted in Jewish tradition, the idea of the Righteous originates from the Torah and the idea that “The righteous are the foundation of the world.” According to this belief, thirty-six Righteous individuals exist in every generation whose actions protect the world from destruction. Their sacrifice, often unseen by the broader society, forms the moral bedrock upon which humanity's survival rests. Another piece of Jewish wisdom, recorded in the Talmud, declares, “Whoever saves one life saves the entire world.” According to this belief, the actions of each Righteous individual carry universal significance, for in saving a single life, they preserve an entire generation—and sometimes, an entire community.

The album you hold in your hands is dedicated to those who carry the light of hope for humanity. It is thanks to them that our civilization endures—not because of our ability to build, invent, or discover, but because of our ability to help.

In our modern world filled with technology, advanced medicine, and scientific progress, we must not forget what is most essential: our humanity. It is not defined by our progress but by our ability to help each other. In this sense, we are all heirs to that ancient ancestor who lifted their injured companion onto their shoulders. That moment reminds us to look beyond ourselves and, above all, care for others. Every act of help, every hand extended in a moment of need, carries forward that primordial gesture of compassion.

To the Righteous, I offer my deepest gratitude for the chance to speak with you and, even if only briefly, stand in the radiance of your goodness and light. Words cannot capture the depth of my gratitude or the magnitude of my respect for you. All I can say is that because of people like you, the world becomes a more human place.

Benjamin Reich
Photographer, with Righteous Rescuer Maria Mikrut

RIGHTEOUS

“The 11th commandment: don't be indifferent.”

Roman Kent / Marian Turski

DR. JANINA
ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK

BORN ON JUNE 09, 1932 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Nearly half a century after the war ended, following the fall of communism, the telephone rang at my parents' house. My father answered it, but after a few seconds, he handed the phone to me. "You talk," he stammered with emotion. "I can't believe it. It must be Paweł." The moment I heard his first words, I recognized my brother, little Paweł and all the memories from so many years ago flooded back. Two weeks later, Paweł arrived from Tel Aviv and stood at our door. He fell to his knees and clutched my mother by the legs, and we all cried our hearts out. No one felt ashamed of the tears. From that moment on, we were a family again, together, forever.

My father, Lech Maria, discovered the Będkowska Valley by chance and immediately fell in love with it. He invested our entire fortune in buying a piece of land, in Szaniec, right in the very center of the valley, and began building a house. Our family was large, and my parents had a strong passion for social work, which led my father to build a 20-room house in a very affordable way, using clay and sticks. Half of the house was for our family, while the other half served as accommodation for summer visitors, agricultural courses, the rural housewives' club, and other organizations.

Our house was known not only throughout the area but also in Kraków, where my parents had studied and lived before. Summer visitors frequently came from the city to stay with us. However, the situation changed drastically when Hans Frank took up residence in Wawel, and Nazi flags began to wave ominously on the streets of the city.

The first Jews to appear in our house were the family of our friend, Dr. Brzeziński. Soon after, others arrived. Then a ghetto was established, Jews were restricted from moving freely, and the Germans began conducting raids in our area to find those in hiding.

The first Jews to seek refuge in our home were the family of our friend, Dr. Brzeziński. Soon after, others arrived as well. Then a ghetto was established, Jews were restricted from moving freely, and the Germans began conducting raids in our area to find those in hiding.

The Będkowska Valley is hidden between rocks and is full of caves and forests, which makes it relatively easy to hide people there. During raids, our mayor and other residents would intercept the Germans at the entrance to the valley with a treat. Informants would then be sent to our house via a shortcut. By the time the occupiers showed up at our place, the Jews had enough time to escape and find refuge in the caves or in the forest.

One day the Germans arrived too quickly and five Jews were on the first floor of our house. Among them were Anna Wagner and her son Pinchas, whom we called Paweł. While Paweł played with me in our children's room on the ground floor, the Germans were loading his mother and four others onto a horse-drawn cart.

I remember one of the Germans entering our room and asking if there were any Jews left, as he had more names on the list. I firmly denied it, pointing to Paweł, and adding that my brother didn't know anything either. From that time on, we told Paweł to refer to our parents as "Mom" and "Dad," and I kept him occupied with play all day long to distract him from thoughts of his own mother, as even a hint of his distress could have endangered us all. Over time, he became a member of our family, and even helped us in the underground, hiding other Jews, and helping the partisans. We loved him like a brother and a son.

Right after the war, my parents learned that Anna Wagner and the other Jews had been murdered by the Germans on the way to the camp, and their bodies were buried in an unknown location. Despite extensive searches, their burial place could not be found. My mother therefore decided to officially adopt Paweł. However, being a very honest and conscientious person, she also reported his existence to the Red Cross, in case any of Paweł's relatives were searching for family members. A few months after the war ended, it was discovered that Paweł's real father was living in Palestine, where he had gone for work before September 1939. Paweł became Pinchas again and had to leave the Będkowska Valley. Our farewell was full of despair, both on the part of my parents and the boy.

ד"ר ינינה רושצ'ישבסקה-קרבצ'יק (Dr. Janina Rościszewska-Krawczyk)

את הגרמנים בכניסה לעמק ומציעים להם כיבוד, ובינתיים היו שולחים בדרך קיצור מיישהו שיודיע לנו בבית, ועד שהכובשים היו מגיעים אלינו היה מספיק זמן ליהודים לברוח ולהסתתר במערות או ביער.

יום אחד גרמנים הגיעו מהר מדי, וחמישה יהודים נשארו בקומה הראשונה של ביתנו, ביניהם אנה וגנר (Anna Wagner) ובנה פנחס (Pinchas) שאנחנו קראנו לו פאב־לק. פאבל שיחק אתי בקומת קרקע, בחדר הילדים, בזמן שגרמנים העלו את אימו על העגלה יחד עם ארבעה אנשים נוספים. אני זוכרת שאחד הגרמנים נכנס לחדר שלנו ושאל אם יש כאן עוד יהודים, כי ברשימה שלו מופיע מספר גדול יותר. אני הכחשתי בתוקף, הצבעתי על פאבל והוספתי שגם אחי לא יודע שום דבר. מאז לימדנו את הילד לקרוא להוריי אימא ואבא, אני העסקתי אותו במשך ימים שלמים במשחקים, רק שלא יחשוב על אימו יולדתו, משום שזה עלול היה להעמיד את כולנו בסכנת חיים. עם הזמן הוא הפך לחלק ממשפחתנו ואפילו עזר לנו בעבודה המחתרנית, בהסתרת יהודים אחרים ובעזרה לפרטיזנים. אהבנו אותו כמו בן וכמו אח.

מיד לאחר המלחמה שמעו הוריי שאנה וגנר נרצחה יחד עם יהודים אחרים על ידי הגרמנים בדרך למחנה, וגופותיהם נקברו במקום לא נודע. למרות חיפושים רבים לא הצלחנו לאתר את המקום הזה. אימא החליטה לאמץ את פאבל באופן רשמי, אך מאחר שהייתה ישרה מאוד ושומרת חוק, היא הודיעה על הימצאותו לצלב האדום, למקרה שקרוביו יחפשו בני משפחה. כמה חודשים לאחר סיום המלחמה התברר שאביו מולידו של פאבל חי בפלשתינה, שאליה היגר לפני ספטמבר 1939 כדי לחפש פרנסה. פאבל חזר שוב להיות פנחס ונאלץ לעזוב את דולינה בנדקובסקה. הפרידה לוותה בצער רב ובבכי תמרורים, הן של ההורים שלי והן של הילד.

כמעט יובל שנים לאחר סיום המלחמה, כבר לאחר נפילת הקומוניזם, צלצל הטלפון בביתם של הוריי. אבי הרים את השפופרת ומסר לי אותה כעבור כמה שניות. "דברי את," גמגם בהתרגשות. "אני לא מאמין. נראה לי שזה פאבל (Paweł)." כבר לאחר כמה מילים זיהיתי את אחי, פאבלק הקטן; חזרו כל הזיכרונות מלפני שנים כה רבות. כעבור שבועיים הגיע פאבל מתל אביב וניצב על סף ביתנו. כרע על ברכיו, חיבק את הרגליים של אמִי. התייפחנו כולנו ואיש לא התבייש בדמעותיו. שוב היינו משפחה, ביחד, מרגע זה עד עולם.

אבי לך מריה (Lech Maria) גילה רק במקרה את העמק הזה, דולינה בנדקובסקה (Dolina Będkowska), ומייד התאהב בו. תמורת כל הכסף שהיה לו הוא קנה שם קרקע, ממש בלב העמק, בשנייץ (Szaniec), והתחיל לבנות את הבית במו ידיו. המשפחה שלנו מנתה נפשות רבות, והוריי גם התמצאו בעבודות ציבוריות ולכן אבא בנה בזול בית בן 20 חדרים, מחמר וממקלות. מחצית החדרים נועדו לנו, ומחציתם השנייה לנופשים, לקורסים בחקלאות, לחוג לעקריות בית כפריות ולארגונים אחרים. הבית שלנו היה מוכר לא רק בכל הסביבה אלא גם בקרקוב שממנה באו הוריי ובה למדו. לעתים קרובות קיבלנו נופשים משם. המצב השתנה מקצה אל קצה כאשר האנס פרנק (Hans Frank) התיישב בוואוול (Wawel), וברחובות העיר התחילו להתנופף דגלים נאציים מבשרי רע. היהודים הראשונים שהגיעו לביתנו היו משפחתו של רופא המיודד אתנו, בז'י'נסקי (Brzeziński). מיד אחריהם באו נוספים. אחר כך הוקם הגטו, על היהודים נאסר להסתובב חופשי, וגרמנים התחילו לערוך מצודים בסביבה שלנו כדי למצוא את האנשים המתחבאים.

העמק דולינה בנדקובסקה שקוע בין סלעים, ובו מערות ויערות רבים. זה הקל מאוד על הסתרת האנשים. בזמן המצודים היו ראש העיר שלנו ותושבים אחרים עוצרים

DR. JANINA ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK

Place of rescue of Jews:
Dolina Będkowska/
Kraków, Poland

LECH MARIA ROŚCISZEWSKI, HIS WIFE JANINA AND CHILDREN MICHAŁ AND JANINA PROVIDED SHELTER TO JEWS THROUGHOUT WORLD WAR II. OVER TWENTY PEOPLE PASSED THROUGH THEIR HOUSE IN THE BĘDKOWSKA VALLEY. THOSE WHO TEMPORARILY LIVED IN THEIR HOME RECEIVED FALSE PAPERS FROM LECH MARIA AND VARIOUS TYPES OF MATERIAL SUPPORT. THROUGHOUT THE OCCUPATION, THE ROŚCISZEWSKI FAMILY HID PAWEŁ PINCHAS WAGNER IN THEIR HOUSE. HE SURVIVED THE WAR AND LEFT FOR ISRAEL. MOST OF THE JEWS WHO NEEDED HELP FROM THE ROŚCISZEWSKIS CAME FROM KRAKOW.

MEMORIES

PAWEŁ PINCHAS
WAGNER'S FAMILY
TODAY

RAMUTĖ
DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ

BORN ON DECEMBER 05, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

I remember that Malka and her children came to us when it was still very warm, but an Indian summer was already in the air. She had lost her husband and oldest son a few weeks earlier, and she was emaciated and terrified. But she was a strong woman, very strong, driven by a single goal: to save her children from death.

Malka had escaped from the ghetto in Kudirkos, after hearing alarming news that the Germans would murder women and children within a few days. Such information spread quickly, but not everyone believed it at the time; not everyone could believe that something so terrible would occur. At that time, it was beyond comprehension that 650 women and children would be shot and thrown into ditches in the forest within days. Unfortunately, most of those who were aware of the danger had nowhere to run anyway. Malka was lucky, because a friendly farmer risked his life to help her and her children escape from the ghetto. The Dubininkas, Ramutė's family, worked with Malka to arrange for her children to be separated and hidden with various trusted families.

Kopel and Mina stayed with us. We quickly changed their names to Lithuanian-sounding ones, Janutė and Petras, respectively. Although they were older than me, I took on the responsibility of caring for them. I felt like I grew up in just one day. My father took Malka and her two children to a friend, Poniškaitis, who lived in terrible poverty with seven children of his own. Fortunately, they had a priest in their family,

Antanas, a Salesian prior, who took the youngest Glik, Izrael-Izer, to his monastery. There, he baptized him and arranged for him to be sheltered with a teacher, Jonas Stašaitis. Meanwhile, Janutė and Petras lived with us for several years. Petras was a very handsome young man, he had beautiful hair, jet-black and thick. Janutė, on the other hand, had lively, joyful eyes, and she was curious about everything. She was always eager to ask questions.

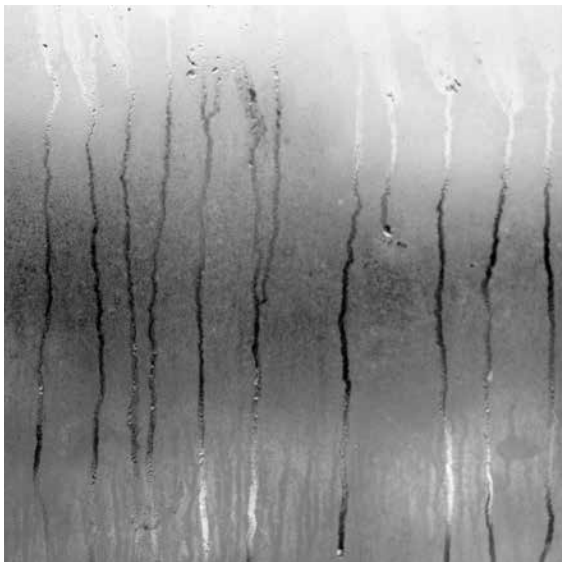
From time to time, they had to hide with another family, then return to us. I regularly walked around the village, as a little girl whom no one paid much attention to, and listened to what people said. Thanks to this, we always knew in advance when the Germans would come, when there would be a search, or who and what the Lithuanian police suspected. I was a little spy, and also a food supplier. In the village, no one paid much attention to young children at that time, so I could carry something in a bundle, run here and there, and venture into the forest, where we sometimes had to hide Janutė and Petras, and bring them food when needed. I don't even remember if I was afraid. I probably was, because I was very careful and knew that we could be murdered for helping Jews. But I cared deeply for these two, they were like family, like cousins. It didn't matter to me whether they were Jewish or not. My parents embraced them with open hearts and arms, and I treated them as warmly as I could. I may have even liked Petras a little...

רמוטה דובינינקיטה-רשקביצ'יאנה (Ramutė Dubininkytė-Raškevičienė)

אני זוכרת שמלכה (Malka) וילדיה הגיעו אלינו כשהיה עדיין חם מאוד, אבל באוויר כבר נראו סימני הסתיו. כמה שבועות קודם לכן נספו בעלה של מלכה ובנה הבכור, היא עצמה הייתה מבוהלת ומותשת, אבל הייתה זו אישה חזקה, חזקה מאוד, והייתה לה רק מטרה אחת: להציל את יתר ילדיה ממוות. היא ברחה מגטו בקודירקוס (Kudirkos) כאשר פשטה שמועה שבעוד כמה ימים גרמנים מתכננים לרצוח את הנשים והילדים. ידיעות כאלה נפוצו מהר, אלא שלא כל אחד האמין, לא כל אחד היה מסוגל היה להאמין בדבר נורא כל כך. אז זה נראה עדיין בלתי מתקבל על הדעת, שתוך מספר ימים אפשר לירות ביער ב-650 נשים וילדים ולהשליך את כולם לבור רות. למרבה הצער גם לרובם של אלו שאכן הבינו את הסכנה, לא היה מקום לברוח אליו. למלכה היה מזל, כי איכר שהכיר אותה הסתכן ועזר לה וילדיה לברוח מהגטו. המשפחה שלנו קיבלה יחד עם מלכה החלטה להפריד את הילדים ולהסתיר אותם במשפחות שונות של חברים שלנו.

מינה (Mina) וקופל (Kopel) נשארו אתנו. החלפנו להם מיד את השמות לשמות ליטאיים, יאנוטה (Januté) ופיאטרס (Petras). למרות שהם היו מבוגרים ממני, אני זו שדאגתי להם. התבגרתי תוך יום אחד. אבא שלי הביא את מלכה עם שניים מילדיה לידידים בשם פונישקאיטיס (Poniškaitis). הם חיו בעוני נורא, היו להם שבעה יל-דים, אבל למרבה המזל היה במשפחתם כומר, אנטאנס (Antanas), שהיה אב המנזר

הסלזיאני, והוא לקח אליו למנזר את הילד הקטן של משפחת גליק (Glik) ששמו היה ישראל-איזר (Izrael-Izer). שם הוא הטביל אותו לנצרות ומצא לו אכסנייה אצל המורה יונאס סטשאייטיס (Jonas Stašaitis), ואילו אנחנו גרנו במשך כמה שנים עם יאנוטה ועם פיאטרס. פיאטרס היה בחור נאה מאוד, היה לו שיער נהדר, סמך, בצבע שחור-עורב, לינוטה היו עיניים ערניות מלאות שמחה, הכל סקרן אותה, שאלה שאלות על כל דבר. מזמן לזמן הם נאלצו להתחבא אצל משפחה אחרת, אחר כך שוב היו חוזרים. אני הסתובבתי באופן קבוע בכפר, הייתי ילדה קטנה שאף אחד לא שם לב אליה, והקשבתי למה שאנשים מדברים. בזכות זה תמיד ידענו מראש מתי יבואו הגרמנים, מתי יהיה חיפוש או במי חושדת המשטרה הליטאית ומה היא מייחסת לו. הייתי מין מרגלת קטנה, אבל גם ספקית מזון. בכפר אף אחד לא שם לב אז לילדים קטנים. אני יכולתי להעביר דברים בתוך צרור, לרוץ לפה ולשם, להיכנס ליער, שגם שם צריך היה לפעמים להחביא את יאנוטה ואת פיאטרס ולהביא להם אוכל. אני אפילו לא זוכרת אם פחדתי. נראה לי שכן, כי הייתי זהירה מאוד וידעתי שעלולים לרצוח אותנו על העזרה ליהודים. אבל חיבבתי מאוד את השניים האלו, הם היו כמו משפחה, כמו בני דודים. לי לא היה משנה בכלל אם הם יהודים או לא. ההורים שלי קיבלו אותם בלב שלם ובזרועות פתוחות, לכן גם אני התייחסתי אליהם בכל החום שיכולתי. פיאטרס הזה אפילו קצת מצא חן בעיניי...

RAMUTĖ DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ

Place of rescue of Jews:
Žalvėderiai, Lithuania

THE GERMANS BEGAN THEIR OCCUPATION OF KUDIRKOS NAUMIESTIS ON JUNE 22, 1941. JUST TWELVE DAYS LATER, THEY MASSACRED ALL THE JEWISH MEN IN TOWN—150 IN TOTAL. AMONG THEM WERE JANKEL GLIK AND HIS ELDEST SON LEIB. THE WOMEN AND CHILDREN WERE MURDERED ON SEPTEMBER 16, 1941, WHEN THEY WERE MURDERED IN THE FOREST IN PARAŽNIAI, EIGHT KILOMETERS FROM KUDIRKOS NAUMIESTIS.

IN TOTAL, ABOUT 20 FAMILIES WERE INVOLVED IN RESCUING MALKA GLIK AND HER CHILDREN PESE, KOPEL, MINA, AND IZRAEL-IZER. THESE FAMILIES OFFERED VARIOUS FORMS OF ASSISTANCE, WORKING TOGETHER TO PROVIDE BOTH SPIRITUAL AND MATERIAL SUPPORT. NOT ALL THE NAMES OF THESE PEOPLE ARE KNOWN TODAY BECAUSE THEIR ACTIVITIES WERE CARRIED OUT IN SECRET, OFTEN WITHOUT REVEALING THEIR REAL NAMES AND PLACES OF RESIDENCE, TO AVOID EXPOSURE IN THE EVENT OF A FAILURE THAT COULD END IN THEIR DEATH.

JÓZSEF KOSÁK

BORN ON JUNE 07, 1938 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

Our neighbor, Pál Kohn, was taken to a labor camp in 1944 because he was Jewish. His wife and children remained in Budapest. During the spring and summer of that year, Jews were being transported to Auschwitz and his wife, Erzsébet, was fearful that her family would meet the same fate. My parents and I decided to help them. I accompanied Erzsébet to the camp where Pál was held, and we waited until late in the evening, when the prisoners returned from work.

Pál knew we would come for him; we had our ways of letting him know. I was just a small child—small, skinny, and easily overlooked. At the agreed moment, I took Pál by the hand, and we walked towards the train station. We did it naturally, as if we had simply gotten mixed with a group of prisoners. We walked confidently, like a father and son. On the way, Pál tore the yellow star from his old coat. The stars were sewn on tightly, and it was difficult to remove them like that but fortunately, no one paid any attention to the struggle. We boarded a train and returned to Budapest.

It's hard to believe today that everything went so smoothly, but at the time we thought only of getting home. A trembling eight-year-old and an emaciated, exhausted Jew in old clothes! I can't even tell you how terrified I was. I guess I was just made of pure fear.

My parents prepared a place for the Kohn family to live in the basement of our bakery. The building still stands today at 100 Váci út. in the 13th district. Pál, Erzsébet, and their daughter Márta lived there in hiding. Imré, their son, helped my father, Florian, in the bakery. I'm not sure how my parents managed it, but Imré obtained a special document that allowed him to stay in Budapest as someone essential to the

running of the bakery. Perhaps it was secured through bribes? We are all bribe-takers, so maybe that's how it worked out. Regardless, Imré could walk the streets and work with my father more or less normally, while his parents and sister sat in the basement for several months.

Our district was relatively quiet, Germans often came to visit us, but it was mostly for social reasons—they came for a good [bread] roll. My mother spoke excellent German and her brother was in the army, in the Wehrmacht. However, he deserted quite quickly and also went into hiding. I remember that we burned his uniform in the oven to ensure that no trace remained. However, the Germans who visited us in the bakery were unaware of this and were very nice to us.

We also briefly hid a Jewish man from Italy. I remember him very well because he was always singing, which was very dangerous, so we had to keep him quiet. He was a businessman, and I often saw him after the war—he always had thousands of things to do. I recall that he went bankrupt once because he gambled on horse races, but he managed to get back on his feet.

Imré, on the other hand, became a policeman after the war and fell in love with the daughter of a restaurant owner. However, nothing came of this romance, because he was compelled to marry the daughter of some official from Mongolia. At that time, during Tsedenbal's rule, Mongolia was quite fashionable.

As for Imré's sister, she married a bookseller, who unfortunately died in a car accident in Yugoslavia. He suffered a heart attack while driving. Fortunately, Márta survived the accident and later remarried. We always had good contact with Márta and her two children. She was the one who decided to nominate us to Yad Vashem.

יוז'ף קושאק (Jozsef Kosák)

בשנת 1944 נלקח השכן היהודי שלנו, פאל קון (Pál Kohn), למחנה עבודה. אשתו וילדיו נשארו בבודפשט. באביב ובקיץ של אותה שנה נשלחו יהודים לאושוויץ, ואשתו של קון, ארז'בט (Erzsébet), חששה מאוד שאותו גורל מחכה גם למשפחתה. אני והוריי החלטנו לעזור להם. נסעתי עם ארז'בט למחנה שבו היה פאל וחיכיתי עד מאוחר בערב, עד שהאסירים חזרו מיום עבודה. פאל ידע שנבוא לקחת אותו, היו לנו דרכים משלנו להודיע לו על כך. אני הייתי רק ילד קטן, לא גבוה, רזה, אף אחד לא שם לב אלי. ברגע מוסכם אחזתי בידו של פאל והלכנו לעבר תחנת הרכבת. עשינו זאת בטבעיות, כאילו רק במקרה התערבבנו עם קבוצת האסירים. הלכנו בצעד בוטח, כמו אב ובן. בדרך פאל תלש ממעילו הישן את הטלאי הצהוב שהיה תפור חזק מאוד וצריך היה להפעיל הרבה כוח. במזל אף אחד לא שם לב להתגוששות הזאת. עלינו לרכבת ונסענו לבודפשט. היום קשה להאמין שזה עבר חלק כל כך, אבל אז לא חשבנו על שום דבר, רק רצינו להגיע הביתה. בן שמונה רועד וכחוש ויהודי מיוסר בבגדים ישנים! אני אפילו לא יודע לומר כמה פחדתי. נראה שהייתי פשוט עשוי כולי מפחד.

הוריי הכינו למשפחת קון מגורים במרתף של המאפייה שלנו. הבניין הזה עומד עד היום, ברח' ואצ'י אוט 100 (Váci út), ברובע XIII. במסתור התגוררו פאל, ארז'בט ובתם מרטה (Márta). בנם אמרה (Imré) עזר לאבי פלוריאן (Florian) במאפייה. אני לא יודע כיצד הצליחו הוריי לסדר את זה, אבל אימרה קיבל מסמך מיוחד שהתיר לו מגורים בבודפשט בתור עובד חיוני, כדי לשמור על רצף עבודת המאפייה. אולי בעזרת שוחד? כולנו עלולים להתפתות לכסף, אז אולי הוא הצליח בדרך זו. לא

משנה, בכל אופן אימרה יכול היה להסתובב במידה מסוימת ברחובות ולעבוד עם אבי, בזמן שהוריו ואחותו ישבו כמה חודשים במרתף.

השכונה שלנו הייתה די רגועה, גרמנים היו מבקרים אצלנו לעתים קרובות, אבל יותר מסיבות חברתיות, לקבל לחמנייה טובה. אימא שלי דיברה גרמנית מעולה, אחיה היה בצבא הוורמכט. הוא ערק די מהר, וגם הוא הסתתר. אני זוכר ששרפנו את המדים שלו בתנור, שלא יישאר זָכר. אבל אותם הגרמנים שהיו מבקרים אצלנו במאפייה לא ידעו על כך והתנהגו אלינו יפה.

במשך זמן קצר הסתרנו גם יהודי אחד מאיטליה. אני זוכר אותו מצוין, משום שהוא שר כל הזמן, דבר שעלול היה להיות מסוכן, ונאלצנו כל הזמן להסות אותו. הוא היה איש עסקים, לאחר המלחמה פגשתי אותו לעתים קרובות, תמיד היו לו אלפי עניינים לסדר. הוא היה מכור למרוצי סוסים ואני זוכר שפעם אחת הוא פשט את הרגל בגלל זה, אבל אחר כך חזר לדרך הישר. ואילו אימרה נעשה לאחר המלחמה שוטר והתאהב בבת של בעל המסעדה, האהבה הזאת לא צלחה והוא נאלץ להתחתן עם בת של פקיד כלשהו ממונגוליה. אלו היו ימי שלטונו של צדנבאל (Tsedenbal), ומונגוליה ליה הייתה מקובלת מאוד. אחותו של אימרה התחתנה עם בעל חנות ספרים שלמרבה הצער נהרג ביוגוסלביה בתאונת דרכים. לקה בשבץ לב כשישב מאחורי ההגה. מרטה ניצלה במזל מהתאונה ואחר כך נישאה בשנית. עם מרטה ושני ילדיה שמרנו תמיד על קשר טוב והיא החליטה להגיש אותנו ל"יד ושם".

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary

ON MARCH 19, 1944, THE WEHRMACHT ENTERED HUNGARY, AND THE PRO-NAZI GOVERNMENT OF DOEME SZTOJAY TOOK POWER. ADOLF EICHMANN, THE HEAD OF THE JEWISH SECTION IN THE REICH MAIN SECURITY OFFICE, ASSUMED CONTROL OF THE DEPORTATION OPERATION. IN PREPARATION FOR THIS, A REGISTER OF INDIVIDUALS OF JEWISH ORIGIN WAS COMPILED, REGARDLESS OF THEIR RELIGIOUS AFFILIATION. THEY WERE FORCED TO WEAR YELLOW STARS AND WERE ISOLATED IN TRANSIT CAMPS AND GHETTOS. OF THE APPROXIMATELY 800,000 JEWS IN HUNGARY, FEWER THAN 200,000 SURVIVED THE WAR.

LUCJANNA
ADAMCZYK-KUŹNICKA

BORN ON DECEMBER 15, 1928 IN POLAND, LIVES IN POLAND

On October 12, 1942, the Germans gathered all the Jews still living in the ghetto of Denków in the market square, right outside our windows. Among them were the Frymel family, with whom we had lived under one roof from early 1940 to mid-1941. Icek Frymel knew that they were to be taken to Treblinka the next day, so before he went to the square, he fell to his knees in front of my mother, pleading for her to save his two sons. My mother did not want him to kneel before her, and her eyes filled with tears as she sensed that they were seeing each other for the last time. I looked at little Blimka, huddled close to her mother Sara. The next day, there was no one left in the market square. They were all murdered in Treblinka. Small children, Blimka with her beautiful braids, women, and men.

Blimka's brothers, Chajm and Mojżesz, were working in a forced labor camp in Bodzechów during the liquidation of the ghetto. It was not far from us. In February 1943, after escaping from a transport to Opatów, they arrived in Denków and knocked on our door. My parents were terrified and my mother didn't know what to do. My sister and I pleaded with them to hide the brothers in the house, despite the grave risk of the death penalty. I was fourteen at the time and while I wanted to live, I also wanted them to survive. If we didn't take them in, they were facing certain death.

My parents organized a hiding place for them in our apartment, marking the beginning of a two-year period filled with fear and anxiety. I stopped going to school because I couldn't concentrate on anything. Each time I returned from the store, I wondered whether everyone who had stayed at home was still alive. Had one of the neighbors reported us? Had the Germans started a raid? Every time I left the house, I wondered if I would return to find my family and the Frymel family still alive. Fear was my constant companion. Sometimes at night, if I heard a sound, I would wake up and lie awake, unable to fall back asleep.

Before the war, the Adamczyk family lived in western Poland, where Jan Adamczyk, the father of the family, worked as a civil servant. When the war broke out, the Germans resettled over 750,000 Poles from western Poland to the General Government. The Adamczyk's were among those displaced, and ended up in Denków, a small town near Ostrowiec Świętokrzyski, which was predominantly inhabited by Jews. The Germans had not prepared any apartments for the displaced Poles, so thousands of people were forced to camp in various locations across eastern Poland. The Frymel family met the Adamczyk family in the market square in Denków, and offered them shelter in their spacious apartment in the town center.

We immediately developed a mutual sympathy for each other. Sara Frymel shared the kitchen with my mother, while we occupied one room, and they took the other. The large middle room was shared. Sara kept a kosher kitchen, so we had to be very careful not to misuse anything or put it away incorrectly. My younger brother was constantly playing pranks on Sara. Once he threw a sausage into her Passover pot – since it was Easter, my mother had managed to get a sausage for us. Sara never used that pot again and gave it to our mother, who felt sorry about Janek's prank. I also remember that we celebrated Christmas together in 1940. We even took a photo with everyone sitting together in front of the Christmas tree. In another photo, I am with my sister Jadwiga, and Mojżesz and Chajm are seated next to us on a pile of stones. This was before the ghetto was established in the spring of 1941.

In January 1945, as the Red Army entered Denków, we needed to carefully plan Chajm's and Mojżesz's return to the town so that none of the neighbors would discover they had been hiding in our apartment.

We decided together that they would leave at night and return to the market square at noon. That was the safest for us and for them. The next day, everyone saw Mojżesz and Chajm greeting us at the door of the house.

לוציאנה אדמצ'יק-קוֹז'ניצקה (Lucjanna Adameczyk-Kuźnicka)

ב-12 באוקטובר 1942 ריכזו הגרמנים ממש מול החלונות שלנו, בכיכר בדנקוב (Denków), את כל היהודים שהתגוררו עדיין בגטו שבעיירה. הייתה ביניהם גם משפחת פרימל (Frymel), שמראשית שנת 1940 ועד מחצית שנת 1941 גרה יחד אתנו תחת קורת גג אחת. איצק (Icek) ידע שלמחרת יגרשו את כולם לטרבלינקה, לכן לפני שהלך לכיכר הוא כרע ברך לפני אמי והתחנן שתציל את שני בניו. אימא לא רצתה שהוא יכרע ברך לפניה, היו לה דמעות בעיניים, היא הרגישה שהם רואים זה את זה כעת בפעם האחרונה בחייהם. אני הסתכלתי על בלימקה (Blimka) הקטנה בזרועות אמה שרה (Sara). למחרת כבר לא היה אף אחד בכיכר, כולם נרצחו בטרבלינקה. הילדים הקטנים, בלימקה עם צמותיה הנהדרות, נשים וגברים.

האחים של בלימקה, חיים (Chaim) ומשה (Mojżesz), עבדו בזמן חיסול הגטו במחנה כפייה בבודזחוב (Bodzechów). זה היה לא רחוק מאתנו. בפברואר 1943 הם ברחו מהמשלוח לאופטוב (Opatów), הגיעו לדנקוב ודפקו על הדלת שלנו. הורי היו מבוהלים, אימא לא ידעה מה לעשות. אני ואחותי התחלנו לבקש מההורים להחביא את האחים אצלנו, למרות סכנת עונש מוות. אני הייתי אז בת ארבע עשרה ורציתי להמשיך לחיות, אבל רציתי שגם הם יחיו. אילולא קיבלנו אותם, הם היו צפויים למוות, בוודאות. הורי הכינו להם מחבוא בדירה וכך התחילו בחיינו שנתיים של פחד וחששות. הפסקתי ללכת לבית ספר משום שלא הצלחתי להתרכז בשום דבר. כשהייתי חוזרת מהחנות הייתי שואלת את עצמי אם כל מי שנשאר בבית עדיין בחיים. אם שכן כלשהו לא הלשין? אם הגרמנים לא ערכו חיפוש? בכל יציאה מהבית שאלתי את עצמי אם בשובי אמצא עוד את משפחתי ואת משפחת פרימל בחיים. פחד ליווה אותי, פחד מתמיד. לפעמים גם בלילה, כששמעתי רעש כלשהו, הייתי מתעוררת וכבר לא מצליחה להירדם.

לפני המלחמה התגוררה משפחת אדמצ'יק בפולין המערבית. אבי המשפחה יאן (Jan) היה שם פקיד ממשלה. עם פרוץ המלחמה גירשו הגרמנים מעל 750,000 פולנים

משטחי פולין המערבית לגנרלגוברנמן (Generalgouvernement). אחת המשפחות שגורשו הייתה משפחת אדמצ'יק, שהגיעה לדנקוב, עיירה קטנה ליד אוסטרוביץ שביינטוקשיסקי (Ostrowiec Świętokrzyski), שרוב תושביה היו יהודים. הגרמנים לא הכינו דירות עבור הפליטים הפולנים ואלפי אנשים שוטטו בין מקומות שונים בפולין המזרחית. משפחת פרימל שהתגוררה בדירה מרווחת במרכז העיר פגשה את בני משפחת אדמצ'יק בכיכר בדנקוב ואספה אותם לביתה.

מיד חיבבנו אלו את אלו. שרה פרימל חלקה את המטבח עם אימא שלי, אנחנו תפשונו חדר אחד, הם את החדר השני, והחדר המרכזי הגדול היה משותף. המטבח של שרה היה כשר, לכן היינו חייבים להיזהר מאוד כדי לא לשים דברים לא במקומם או להשתמש בהם בצורה לא נכונה. אחי הצעיר עשה כל הזמן תעלולים לשרה; פעם הכניס לה נקניק לתוך סיר של פסח - בדיוק היה אצלנו חג הפסחא ואימא שלי השיגה נקניק. שרה לא השתמשה יותר בסיר הזה ונתנה אותו לאימא שלי במתנה, ולאימא שלי היה מאוד לא נעים בגלל התעלול הזה של ינק (Janek). אני זוכרת גם שבשנת 1940 חגגנו ביחד את חג המולד. אפילו הצטלמנו יושבים כולנו יחד לפני עץ האשוח. בתמונה אחרת רואים אותי עם אחותי ידוויגה (Jadwiga), ולידנו, על ערמת אבנים, יושבים משה וחיים. זה היה באביב 1941, עוד לפני הקמת הגטו.

בינואר 1945 נכנס הצבא האדום לדנקוב והיינו צריכים לתכנן כיצד להציג את שובם של חיים ומשה לדנקוב, כך שאף שכן לא יבין, שהם הסתתרו במשך כל הזמן בדירה שלנו.

החלטנו במשותף שהם ייצאו בלילה ויחזרו בצוהריים אלינו לכיכר. כך היה הכי בטוח גם בשבילם וגם בשבילנו. למחרת כולם ראו אותנו מקבלים את פניהם של משה וחיים בפתח ביתנו.

Place of rescue of Jews:
Denków, Ostrowiec
Świętokrzyski, Poland

IT IS STILL NOT KNOWN EXACTLY WHEN THE GHETTO IN DENKÓW WAS CREATED, ALTHOUGH THE DATE OF ITS ESTABLISHMENT IS LINKED TO THE ESTABLISHMENT OF THE GHETTO IN OSTROWIEC ŚWIĘTOKRZYSKI, WHICH WAS SET UP IN APRIL 1941. THE GHETTO WAS LIQUIDATED ON OCTOBER 13, 1942, WHEN 500 PEOPLE WERE TAKEN TO TREBLINKA, WHERE THEY WERE IMMEDIATELY MURDERED.

JOHANNA AMANDA MEYER

BORN ON DECEMBER 07, 1932 IN GERMANY, LIVES IN GERMANY

Imagine this: my nation allowed six million people to be murdered, just like that, simply because they were Jews. This phenomenon has haunted me for many years. It remains an inscrutable mystery to me. One person might be deranged, but for a madman to lead a crowd and for that crowd to agree to such a crime - this is beyond comprehension. And please don't tell me that no one knew anything.

I come from a household where Nazism and its consequences were clearly explained from the start. My father was actively involved in the anti-Nazi opposition. In September 1939, he was imprisoned, but his well-placed friends managed to secure his release. He could leave prison but only on the condition that he also left Germany, ideally as an official in a distant location, to avoid further scrutiny. Consequently, my family was sent to the "General Government" in southeastern Poland. We first went to Opatów and later to Złoczów, where my father became the director of the Department of Supply and Agriculture.

My father, Josef, was a highly educated agronomist with years of experience in the agricultural administration of Thuringia and Bavaria. He had been forced to retire in 1938 when the regime learned of his anti-Nazi views. This „delegation” to occupied Poland was essentially an exile. Berlin was convinced that they could rid themselves of an inconvenient person in this way. In their stupid Nazi heads, the thought never occurred that he would continue operating as he had before. We would help him, only less officially, quietly taking advantage of my father's position and his possibilities.

My father was responsible for supplying various institutions in the region: public offices, hospitals, the army, the fire brigade and postmen, and many others. He was not only a very brave man, but also exceptionally inventive. Upon arriving in Złoczów, he fortuitously met a German-speaking Jewish lawyer, Dr. Szlomo Altman, who was then working as a baker's assistant. Together, they devised a conspiracy to manipulate food distribution which lasted for months. My father invented fictitious institutions that sounded impressive in reports sent

to Berlin, allowing him to divert more food to the ghetto. The Jewish Hospital was also renamed the General Hospital in the documents, and thanks to this, the food rations were increased. One day, we visited a German warehouse where several hundred liters of vegetable oil were kept. Under the pretext of quality control, my father inspected the entire room with the owner, while we secretly filled several cans with spoiled food remains. At some point, my father staged a truly theatrical inspection of the barrels, looking into them, pulling out the dirty remains, and shouting: "Are you keeping this for us, the Germans? Do you want to poison us? Away with it! Throw it to the Jews!" In this way, the ghetto received over 200 liters of oil, just before the Passover holiday. This happened in 1942, because the inhabitants of the ghetto did not live to see the next Passover. Unfortunately, the Germans began the liquidation action four days before the holiday. Then, my father arranged for Mrs. Nuszka Altman to be given false documents in the name of Maria Rubiczeńska and transported by car to the train station in Lviv. From there, she traveled to Warsaw, where no one knew her. She found refuge and worked for some time, helping with daily chores. Shlomo was placed with a farmer friend, and survived until liberation.

Starting from January 1942, we had an accountant named Józef Batiszka living with us. My sister and I adored him. Our parents had smuggled him, his wife, and their son out of the ghetto under the pretense of needing him to manage their finances. We called him "our Józef," because he was like an uncle. He was a warm and loving person.

After the murder of the people from the ghetto, when the police and SS began searching houses in Złoczów for hidden Jews, we, unfortunately, had to separate the Batiszka family and put each of them in different locations. Their son did not survive, likely murdered by the SS. He was only one year old. It is incomprehensible to me what kind of person could believe that such a tiny child posed a threat or what type of nation believes such a lunatic. I am still searching for answers to this day.

יוהאנה אמנדה מאיאר (Johanna Amanda Meyer)

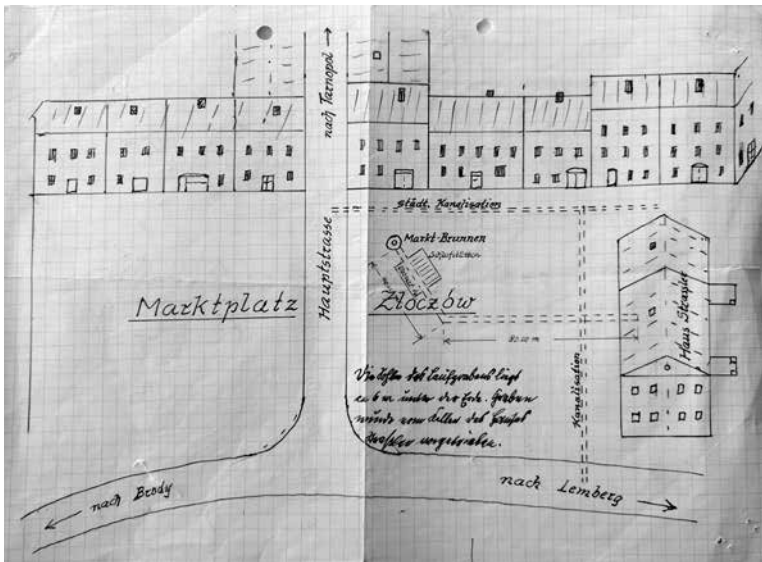
תתארו לכם: העם שלי הסכים ששישה מיליונים של אנשים יירצחו סתם כך, רק משום שהיו יהודים. תופעה זו מעסיקה אותי שנים רבות. בעיניי זו חידה בלתי מפור ענחת. אדם אחד יכול להיות מטורף, אבל שהמטורף הזה ימשוך אחריו את ההמון, ושההמון הזה יסכים לפשע כזה, את זה אדם לא יכול לתאר לעצמו. רק אל תגידו לי, שאף אחד לא ידע שום דבר.

אני באה מבית שבו מההתחלה נאמר בקול רם וברור מהו נאציזם ומה יהיו תוצאותיו. אבי היה בתנועת האופוזיציה האנטי-נאצית, נכלא בספטמבר 1939, וידידים בעמדות בכירות שלפו אותו משם. הוא שוחרר מהכלא, אך רק בתנאי שיעזוב את גרמניה, רצוי בתור פקיד, יעבור למקום רחוק כלשהו ולא יבלוט. ואז שלחו את המשפחה שלי לגנרלגוברנמן (Generalgouvernement), כלומר לדרום-מזרח פולין, תחילה לאופטוב (Opatów) ואחר כך לזוֹוֹצ'וב (Żłoczów), בה התמנה אבי למנהל מחלקת האספקה והחקלאות. אבי יוסף (Josef) היה אגרונום בעל הכשרה מעולה ובמשך שנים רבות עבד במינהל החקלאי של תורינגיה (Thüringen) ושל בוואריה (Bawaria), אבל בשנת 1938, כאשר נודעו למשטר דעותיו האנטי-נאציות, הוא נאלץ לפרוש. ה"מינוי" החדש בפולין הכבושה היה בעצם הגליה. בברלין היו בטוחים שהמטרד הוסר. בראש הנאצי המטומטם שלהם מעולם לא עלה הרעיון שהוא ימשיך לפעול, ואנחנו ביחד אתו, רק בצורה פחות גלויה, בסתר, תוך ניצול עמדתו ואפשרויותיו של אבי.

אבא שלי היה אחראי על אספקה למוסדות שונים באזור ההוא: משרדים ציבוריים, בתי חולים, צבא, מכבי אש, דואר ורבים אחרים. הוא לא רק היה אמיץ מאוד אלא גם בעל תושייה בלתי רגילה. כאשר הגענו לזלוצ'וב, התמזל מזלו לפגוש במאפייה אדם דובר גרמנית, המשפטן ד"ר שלמה אלטמן (Szlomo Altman), יהודי שנאלץ לעבוד כשוליית האופה. במשך חודשים ארוכים רקמו אבי ושלמה מזימה ביחס לח-

לוקת המזון. אבא שלי היה ממציא מוסדות בדויים ששמותיהם מצלצלים יפה בדוחות שנשלחו לברלין, כדי לקבל יותר מזון ולחלק אותו בגטו. גם בית החולים היהודי הפך בדיווחיו לבית חולים כללי, ובזכות זה הוגדלו לו הקצבות מזון. יום אחד הלכנו כולנו יחד לאחד המחסנים הגרמניים שבו אופסנו כמה מאות ליטרים של שמן צמחי. אבא דרש לערוך ביקורת איכות וסייר עם הבעלים בכל המתחם, ואנחנו בינתיים זרקנו לתוך כמה מכלים שיירי אוכל רקובים. ברגע מסוים אבא ממש עשה הצגה, הציץ למכלים האלו, שלף את השאריות המזוהמות הללו והתחיל לצעוק: "זה מה שאתם מחזיקים בשבילנו, הגרמנים? אתה רוצה להרעיל אותנו? זרוק את זה לעזאזל! תע- ביר את זה ליהודים!" בצורה כזאת קיבל הגטו מעל 200 ליטרים שמן בדיוק לפני חג הפסח. זה היה עוד בשנת 1942, ולפסח הבא כבר לא זכו תושבי הגטו להגיע. ארבעה ימים לפני החג התחילו הגרמנים מבצע חיסול, ואז אבא העלה את הגברת נושקה (Nuszka) אלטמן לרכב, לאחר שסידרנו לה מבעוד מועד תעודות מזויפות על שם מריה רוביצ'נסקה (Maria Rubiczeńska), והביא אותה לתחנת הרכבת בלבוב. משם היא נסעה לוורשה שבה לא הכירו אותה ועבדה במשך תקופה מסוימת כעוזרת בית. לשלמה נמצא מקום אצל איכר שהכרנו, והוא נשאר אצלו עד השחרור.

וגם זאת, מינואר 1942 גר אתנו מנהל החשבונות יוזף בטישקה (Józef Batiszka) שאני ואחותי הערצנו. ההורים שלנו הוציאו אותו יחד עם אשתו ובנו מהגטו בתור אדם חיוני לניהול ספרים. קראנו לו "יוזף שלנו", כי הוא היה כמו דוד, אדם חם ואהוב. לאחר רצח אנשי הגטו, כאשר המשטרה והאס.אס. חיפשו יהודים שהסתתרו בבתים בזלוצ'וב, נאלצנו למרבה הצער להפריד את בני משפחת בטישקה ולהעביר כל אחד מהם למקום אחר. בנם לא שרד, כנראה נרצח בידי האס.אס. הוא היה בן שנה אחת בלבד. איזה מטורף צריך להיות כדי לחשוב שילד בן שנה עלול לסכן אותנו, ואיזה מין עם צריך להיות כדי להאמין למטורף כזה. אני מחפשת תשובה עד היום.

JOHANNA AMANDA MEYER

Place of rescue of Jews:
Złoczów, Poland
(today Ukraine)

JOSEF AND ELFRIEDE MEYER AND THEIR
DAUGHTERS JOHANNA AND HERTA, DIRECTLY
AIDED FOUR JEWS—MOSZE AND NUSZKA
ALTMAN, AND JÓZEF AND SARA BATISZKA—
SAVING THEIR LIVES.

EGLÉ-MARYTÉ BIMBRIENE

BORN ON SEPTEMBER 01, 1928 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

KAZIMIERAS AURIMAS RUZGYS

BORN ON APRIL 16, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

Kazimieras Aurimas Ruzgys:

I was sitting alone in my house in Dudenai, my sisters were gone. As I looked out the window, I saw my mother walking through our yard. It seemed to me that I was dreaming. Just a few days earlier, my mother and the Kacs were on the list of people to be killed in Wilkomierz. I was not yet fourteen, but I was already an adult. I hadn't seen her for six months. I started crying.

Eglé-Maryté Bimbriene:

Leiba was one of the first victims killed by the Germans in Giedraičiai during the first days of July 1941. The Germans lined up the Jews and shot them. Such a terrible massacre. Izrael fell to the ground, lying under the corpse of his own son, the bullet having missed him. By that time Berta and Mira were already with us. Then Izrael came.

- K: My mother and I often went to the market in Giedraičiai, where we sold fruit and vegetables. We were on our own, my father was gone and my mother could support us only by sewing. The Kacs had a large shop there, with various goods. Sometimes we could barter: Mama would give them fruit, and in exchange, they would give Mama the materials she needed for sewing. Sometimes we would also get things on credit.
- E: I really liked Berta. We would sometimes play together. She was always so energetic - full of life and joy. But when they appeared at our door that terrible night when they lost Leib and thought Izrael was dead too, they looked like ghosts. They stood in the hallway, trembling, not knowing what to do. We were probably the only family that that could help them.
- K: Our mother hesitated about taking them in, concerned for our safety. But in the end,, we begged her to let the Kacs stay with us. If she hadn't agreed, they would have been murdered that same night for sure.
- E: Mom simply said: "Whatever will be, will be!" And she hugged the two Kac. Izrael joined them soon after, still covered in Leib's blood. At first,, we thought they would stay with us for a month or two. But we lived together for almost three years.
- K: We had to establish important rules for our coexistence, or rather for their hiding. We had a small house but it had it had various small

rooms, cellars, and pantries. There was also a tiny smokehouse. If any of us saw any danger, they would hide in the e smokehouse and stay there stay there until it was quiet again.

- E: Danger lurked everywhere. It wasn't just the Germans or the police. We were afraid of every neighbor. Anyone might notice something suspicious. We had three more people in the house, which meant more laundry, more food, sometimes louder conversations. People used to live closely together back then back then, and laundry was done by the river, the pond,, or in the yard. Everyone saw everything, even what underwear we were washing. We had to be careful with everything. Cooking wasn't easy either, because we had to cook twice as much as normal. So we had to have twice as many products.
- K: The Kacs couldn't leave the house at all; they were confined; they were confined for several years. Such a situation takes its toll on people's' psyches. On top of that, we constantly felt threatened. We were scared for our lives every minute.
- E: The neighbors grew more and more suspicious. And we were more and more nervous. There were rumors that the Russians would win – and that became our hope. Unfortunately, one day Lithuanian policemen arrived in arrived in the village and parked in front of our house. Someone must have informed on us. They began questioning our youngest sister,, and out of fear she admitted she admitted that we were hiding Jews in the house.
- K: The good fortune in misfortune was that everyone knew that the Russians would eventually reach us, that the front would come and the police no longer felt so untouchable. That's why they didn't kill any of us. They just took Mom and the Kacs to the prison in Wilkomierz, today it's known as known as Ukmergė.
- E: Mom's brother was going crazy. He loved her so much - she was his beloved sister. He sought help through his friends. One day, he returned from Wilkomierz and said that Mom and the Kacs were on the list of people to be executed. He had seen had seen the list posted on a pole in town.
- K: We were desperate. We sold everything we had, even the sewing machine. We collected money for bribes, which we gave to the right

people, but we still weren't sure if Mom and the Kacs would survive. We endured six months of such terrible torment.

E: In July 1944,, the Russian front approached and the Soviets began appearing in the surrounding villages. On the one hand, we were very happy, but on the other hand, we were afraid of being brutally raped. My sister and I ran away to the forest and hid there. Kazimieras was left alone in the empty house. When we returned, we found him sitting with our mother. And then I felt happiness.

K: Mom and the Kacs were freed and went to our cousin who lived in Vaitkuškis. When the front moved on, she found the courage toto return home.

E: Our mom, Leokadja, was a wonderful and wise woman. Even though she often doubted the success of the whole undertaking, we drew strength from her in the most difficult moments.

K: Such events leave a mark on a person for life. The war hardened me so much that my sea adventures as a sailor never scared me. I had known real fear, the kind that grips you second by second for years. After that, nothing seemed scary anymore.

אגלה-מריטה בימבריאנה (Eglé-Maryté Bimbriene)
קזימיראס אורימס רוזגיס (Kazimieras Aurimas Ruzgys)

ק: ישבתי לבדי בבית בדודינאי (Dudenai), האחיות שלי יצאו, הסתכלתי מהחלון וראיתי את אימא הולכת בחצר שלנו. חשבתי שאני חולם. כמה ימים לפני כן אימא ומשפחת כץ נמצאו ברשימת המיועדים להוצאה להורג בוויילקומיז' (Wilkomierz). הייתי כמעט בן ארבע עשרה אבל הייתי כבר אדם בוגר. לא ראיתי אותה מזה שישה חודשים. התחלתי לבכות.

א: לייב (Leib) היה אחד הקורבנות הראשונים שהרגו הגרמנים בגידראיצ'אי (Giedraičiai) בימים הראשונים של יולי 1941. הם העמידו את היהודים בשורות וירו בהם. טבח נורא כל כך, ישראל (Izrael) נפל על הארץ, שכב מתחת לגווייה של בנו, והכדור פסח עליו. באותו זמן ברטה (Berta) ומירה (Mira) כבר היו אצלנו. ישראל הצטרף מאוחר יותר.

ק: לעתים קרובות היינו נוסעים עם אימא לגידראיצ'אי לשוק ומכרנו שם ירקות ופי"רות. היינו לבד, אבא כבר לא היה, ואימא לא יכלה לפרנס אותנו מתפירה בלבד. למשפחת כץ (Kac) הייתה שם חנות גדולה עם סחורות שונות. לפעמים עשינו אתם סחר חליפין; אימא נתנה להם פירות והם נתנו לאימא חומרים לעבודות תפירה, לפעמים גם נתנו לנו דברים בהקפה.

א: אני אהבתי מאוד את ברטה, לפעמים שיחקנו ביחד. היא הייתה תמיד נמרצת, מלאת חיים ושמחה. אותו לילה נורא, כשהן ניצבו בפתח ביתנו, לאחר שלייב נספה והן חשבו שגם ישראל לא בחיים, הן נראו כמו רוחות רפאים. עמדו בפרו"זדור, רעדו, ולא ידעו מה לעשות עם עצמן. אנחנו, קרוב לוודאי, היינו המשפחה היחידה שיכולה הייתה לעזור להן.

ק: אימא שלנו, מתוך דאגה לנו, היססה אם לקבל אותן, אבל לבסוף הצלחנו לשכנע אותה להשאיר את משפחת כץ אצלנו. ישראל הסכימה, הם היו בלי ספק נרצחים, עוד באותו בלילה.

א: אימא אמרה קצרות: יהיה מה שיהיה! וחיבקה את שתי בנות משפחת כץ. מהר מאוד הצטרף גם ישראל, עדיין עם סימני דם של בנו לייב עליו. בהתחלה חשבנו שהם יישארו איתנו במשך חודש, אולי חודשיים. אבל גרנו ביחד כמעט שלוש שנים.

ק: היינו חייבים לקבוע כללים חשובים לחיים המשותפים שלנו, או למעשה לאופן הסתרתם. הבית שלנו לא היה גדול, אבל היה מחולק למיני חללים קטנים, חדרונים, מזווים. הייתה גם מעשנה, באמת קטנטנה, וכאשר מי מאתנו ראה סכנה מתקרבת, הם היו מתחבאים במעשנה הזאת, ויושבים שם עד שהמצב נרגע.

ואמר שאימא ומשפחת כץ נמצאים ברשימת המיועדים להוצאה להורג. הרשימה הזאת הייתה תלויה על העמוד בעיירה והוא ראה אותה.

ק: היינו מיואשים. מכרנו את כל רכושנו, אפילו את מכונת התפירה של אמא. אספנו כסף בשביל שוחד ומסרנו אותו למי שצריך, אבל כל הזמן לא היינו בטוחים אם הם יישארו בחיים. שישה חודשים של סבל איום כל כך.

א: ביולי 1944 החזית הרוסית התקרבה אלינו ובכפרים הסמוכים התחילו להופיע סובייטים. מצד אחד שמחנו מאוד, אבל מצד שני חששנו ממעשי אונס אכזריים. אני ואחותי ברחנו ליער ושם הסתתרנו. בבית הריק נשאר רק קזימיראס. כאשר חזרנו, מצאנו אותו מסב לשולחן עם אימא שלנו. אז הרגשתי אושר.

ק: אימא ומשפחת כץ שוחררו והלכו לבת דודה שלנו שגרה בוואיטקושקיס (Vaitkuškis). כאשר החזית זזה, היא אזרה אומץ וחזרה הביתה.

א: אימא שלנו, לאוקדיה (Leokadia), הייתה אישה נהדרת וחכמה. למרות שהיא פקפקה לא פעם בהצלחה של כל המבצע הזה, אנחנו שאבנו ממנה כוח ברגעים הקשים ביותר.

ק: אירועים כאלה מטביעים חותם על האדם למשך כל ימיו. המלחמה חישלה אותי כל כך, שלעולם לא חשתי פחד בהמשך, בהרפתקאות שלי בתור ימאי. אני ידעתי את הפחד האמיתי, כזה שמלווה אותך רגע אחרי רגע לאורך שנים. אחר כך כבר שום דבר לא נורא.

א: הסכנה ארבה בכל מקום, לאו דווקא מצד הגרמנים או המשטרה. אנחנו פחדנו מכל אחד מהשכנים. כל אחד יכול היה להבחין שקורה דבר מה חשוב. היו לנו שלושה אנשים נוספים בבית, ופירוש הדבר יותר כביסה, יותר אוכל, לפעמים שיחות קולניות. באותם ימים אנשים חיו בקרבה גדולה יותר, עשו כביסה בנהר, באגם או בחצר. כולם ראו הכול, אפילו את הבגדים שהיינו מכבסים. היינו חייבים להיזהר בכל דבר. גם לבשל לא היה קל, משום שצריך היה לבשל כמויות כפולות מהרגיל ונדרשה כמות כפולה של מצרכים.

ק: בני משפחת כץ לא יכלו בכלל לצאת החוצה. במשך כמה שנים הם ישבו סגורים בבית שלנו. מצב כזה לא תורם לבריאות נפשית. בנוסף, במשך כל הזמן הזה חיינו בתחושת סכנה. בכל רגע חששנו לחיינו.

א: השכנים נעשו יותר ויותר חשדניים, ואנחנו יותר ויותר עצבניים. כבר היו שמועות שהרוסים מנצחים, ובזה תלינו את התקוות שלנו. לצערנו, יום אחד הגיעו לכפר שוטרים ליטאים וחנו ליד הבית שלנו. מישוה בלי ספק הלשין עלינו. הם התחילו לחקור את אחותי הקטנה ביותר, והיא מרוב פחד הודתה שאנחנו מסתירים בבית יהודים.

ק: המזל בתוך האסון היה שכולם ידעו, שבמוקדם או במאוחר יגיעו הרוסים והחזית תגיע אלינו, והשוטרים כבר לא הרגישו כל כך מעל החוק. לכן לא הרגו איש מאתנו, רק לקחו את אימא ואת משפחת כץ לכלא בעיר וילקומיז', שנקראת היום אוקמרגה (Ukmergė).

א: אחיה של אימא נטרף מדאגה. הוא אהב אותה בלי גבול, היא הייתה אחותו האהובה. בעזרת מכרים חיפש דרך לעזור לה. יום אחד הוא חזר מוויילקומיז'

The prison building where Mrs. Ruzgys is being held along with Berta and Mira

Mrs. Ruzgys before IIWW

Place of rescue of Jews:
Dudenai/ Giedraičiai,
Lithuania

TWO MASS EXECUTIONS WERE CARRIED OUT ON THE JEWISH COMMUNITY OF THE SMALL TOWN OF GIEDRAIČIAI IN THE FOREST NEAR KAMARAUČIZNA IN JULY AND AUGUST 1941. THE RUZGYS FAMILY SAVED THREE PEOPLE: BERTA, MIRA, AND IZAK KAC.

MEMORIES

SURVIVORS,
THEIR FAMILIES
AND MEETINGS
WITH THE RUZGYS

SIMONE PERRIER

BORN ON DECEMBER 17, 1925 IN FRANCE,
PASSED AWAY IN DECEMBER, 2025 IN FRANCE

I was very young when I got married. It may seem strange today, but that's how things were back then. I didn't have a high school diploma. Instead, I got an apprenticeship and became a hairdresser. I loved my job, and never complained. My in-laws ran a restaurant with a large ballroom where they hosted parties with dances and an orchestra, so I worked for them too. We were a very close-knit, happy family.

I got married during the war, and those were difficult times; Raymond, my husband, was in the resistance, so I hardly saw him. He had to stay hidden. In 1943, the Malignac family came to us. They were a family of Polish Jews who had settled in Paris before the war. Max Malignac had lost his brother, who was deported from Paris, and his wife had lost two brothers as well. For the Malignacs, staying in Paris had become life-threatening. At the very beginning of their journey, they ended up in Limoges with a family whose father had been sentenced to death for participating in the resistance. Despite the great risk, this family took them in. However, over time, the suspicions of the Germans and informing neighbors made it impossible for them to stay, and the Malignacs had to move further, eventually arriving in our small town. And so, in early 1943, they ended up with us.

Henri, one of Max's brothers, was already hiding with my in-laws. He was the husband of Yvonne Roudier, a Catholic, a very good woman, and an acquaintance of my in-laws. Raymond and I had prepared a special hiding place for him in the attic, along with a rather complicated escape route in case of danger. Our house and Raymond's parents' house shared a common wall, which allowed us to make several secret passages in the attic. These passages, like a labyrinth, led from their

house to ours, and then to the street, which was behind a large garden. In the event of a raid or sudden inspection, no one could suspect that the escape route led almost to another street, not just to the back of the houses, but actually to a street a little bit behind our gardens. This gave us a sense of great psychological comfort, and nobody was ever caught.

During the hiding of the Malignacs, our direct connections with the resistance movement played a very important role. Thanks to these contacts, the family was able to obtain false documents under the name Lavaud, allowing them to move around the streets of Limoges relatively safely from time to time. The resistance movement also protected us from informers. I remember that once a nasty guy came to my in-laws and threatened to report us for helping Jews. At that time, it was enough to scare him with possible retaliation from the resistance and that horrible man never appeared again.

The only thing no one could protect us from was fear. Yes, we were scared. We were afraid for ourselves, I was afraid for Raymond, and we were afraid for the Jews in hiding. In Limoges and the surrounding area, there were convents that hid Jewish children. In moments of fear, I always consoled myself that the nuns must have been even more afraid than we were, and that their risk and responsibility were different. They were hiding children, small innocent children who had done nothing wrong to anyone. They had to teach them to lie, how to adopt new habits, and even how to pray. It must have been very difficult. Apart from the fear that accompanied us, the second worst thing was the lying. You had to lie to survive and to help others to survive. And I really don't like lying. Since the war, I have never lied again, never.

סימון פרייה (Simone Perrier)

התחתנתי בגיל צעיר מאוד. היום זה נראה אולי משונה, אבל אז פשוט כך היה מקובל. לא הייתה לי בגרות, למדתי מקצוע והייתי ספרית. אהבתי מאוד את המקצוע שלי, אף פעם לא היו לי תלונות. להורים של בעלי הייתה מסעדה עם אולם אירועים גדול שבו נערכו נשפים עם תזמורת וריקודים, ואני עבדתי גם אצלם. היינו משפחה מלוכדת ומאושרת מאוד. אני התחתנתי בזמן המלחמה, זו הייתה תקופה קשה. בעלי ריימון (Raymond) היה פעיל בתנועת ההתנגדות, אז בעצם לא יצא לי לראות אותו, הוא היה חייב להסתתר. בשנת 1943 הגיעה אלינו משפחת מליניאק (Malignac), יהודים פולניים שהתיישבו בפריז עוד לפני המלחמה. מקס (Max) מליניאק איבד את אחיו שגורש מפריז, ואשתו איבדה שני אחיה. אילו נשארה משפחת מליניאק בפריז, היא הייתה נתונה בסכנת חיים. בתחילת נדודיהם הם הגיעו ללימוז' (Limoges), אל משפחה שבה האב נידון למוות על חלקו בתנועת ההתנגדות. למרות הסכנה הגדולה, משפחה זו קלטה אותם אצלה, אך עם הזמן חשדות הגרמנים והשכנים המלשינים נעשו בלתי נסבלים ומשפחת מליניאק נאלצה לעבור למקום רחוק יותר, וכך, בראשית שנת 1943, הם הגיעו ליישוב הקטן שלנו.

אצל הוריו של בעלי הסתתר כבר אנרי (Henri), אחד מאחיו של מקס. הוא היה נשוי לאיבון רודייה (Yvonne Roudier), נוצרייה ואישה טובה מאוד שהייתה מכרה של הורי בעלי. אני וריימון הכנו לו מסתור מיוחד בעליית הגג, עם מסלול פינוי מסובך למדי, למקרה של סכנה. לבית שלנו ושל הורי ריימון היה קיר משותף, ובזכות זה יכולנו לבנות בעליית הגג כמה מעברים חשאיים שהובילו כמו מבוך מהבית שלהם לבית שלנו, ואז, בהמשך, לרחוב שנמצא מאחורי גן גדול. במקרה של מצוד או ביי-

קורת פתע איש לא יכול היה לחשוד שמסלול הבריחה מגיע בפועל לרחוב אחר, לאו דווקא מאחורי הבתים, אלא אפילו במרחק מה מהם, מאחורי הגנים שלנו. זה העניק לנו שקט נפשי, ומעולם לא קרה שמישהו נתפס.

במהלך הסתרת משפחת מליניאק תפקיד חשוב מאוד נודע לקשרים הישירים שלנו עם תנועת ההתנגדות. בזכות הקשרים האלה הצליחה משפחת מליניאק להשיג מסמכים מזויפים עם השם לאבו (Lavaud) ולהסתובב מדי פעם ברחובות לימוז' בביטחון יחסי. תנועת ההתנגדות שימשה גם לנו מגן מפני מלשינים. אני זוכרת שיום אחד הגיע להוריו של בעלי טיפוס מגעיל אחד ואיים שילשין עלינו בגלל העזרה ליהודים. באותם ימים די היה לאיים עליו שתנועת ההתנגדות תנקום בו, והאיש האיום הזה לא הראה יותר את פניו אצלנו.

הדבר היחיד שמפניו לא יכולנו להתגונן היה הפחד. פחדנו, אכן פחדנו. פחדנו על עצמנו, אני פחדתי על ריימון, ופחדנו על היהודים המסתתרים. בלימוז' ובסביבה היו מנזרים, בעיקר של נשים, שבהם הוסתרו ילדים יהודים. ברגעי פחד תמיד עודדתי עצמי במחשבה, שהנזירות בוודאי מפחדות עוד יותר מאתנו, וגם הסיכון והאחריות שהן נוטלות היו שונים משלנו. הן החביאו ילדים, ילדים קטנים ותמימים שלא עשו רע לאף אחד. הן נאלצו ללמד אותם לשקר, להתנהג בצורה אחרת, להתפלל. זה היה בוודאי קשה מאוד. מעבר לפחד שליווה אותנו, הדבר השני הגרוע ביותר היה הצורך הזה לשקר. צריך היה לשקר כדי לשרוד וכדי שאחרים ישרדו, ואילו אני מאוד לא אוהבת לשקר. מאז המלחמה, מעולם לא שיקרתי יותר, מעולם.

SIMONE PERRIER

Place of rescue of Jews:
Neuvillas, Haute Vienne,
France

SIMONE PERRIER, ALONG WITH
HER HUSBAND RAYMOND AND HER
PARENTS-IN-LAW, PIERRE AND MELANIE,
RESCUED THE MALINGAC FAMILY:
MONIQUE, ANDRÉ, HÉLENA, MAX AND
MICHEL. THE MALINGACS WERE REFUGEES
FROM PARIS, WHERE THEY HAD LOST SOME
OF THEIR LOVED ONES. IN APRIL 1944, THEY
ENTERED SWITZERLAND ILLEGALLY.

JANINA
TARAPAITĖ-SLIBURIENĖ

BORN ON JANUARY 22, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

I was a not-very-tall, and not-very-pretty child. I was about 11-12 years old when the worst happened. It was a very hot summer. The Germans were shooting Jews in the forests—first they took the men, then the women and children. Raseiniai was a small town where about 2,000 Jews lived. We resided nearby.

Hiding Jews was primarily about logistics. Every action, every moment had to be meticulously planned. And you always had to be careful about what you said, to whom, and about what. It was best not to talk too much with one's neighbors. The greatest concern was the children, making sure they didn't let anything slip.

All of this was very difficult. If someone was hiding just one person, it was certainly easier. But our place filled up quite quickly. At first, Nachum, who had been saved from the Raseiniai massacre, stayed with us. He was also helped by two other families: the Gylys and the Ramanauskases. Nachum had contact with the Jews hiding in the forests and those who were still in the ghettos. He convinced local farmers to take Jews in. He was a kind, good man, well-liked by many. We had known him before the war—always smiling, a handsome man. Right after the war, he married Sonia, who was also in hiding. She had escaped from the Kaunas ghetto and was mostly hidden with the Ramanauskases, I think. Nachum found her a place there. During that time, other escapees from the Kaunas ghetto were with us too. I remember Szmerl and Shimshon well, two brothers, and their sons Aron and Berl were with us. What troublemakers they were! Full of energy.

Then Nachum brought Feivel to us, who was Szmerl and Shimshon's brother-in-law. Sometime later, probably in 1943 or early 1944, more

people joined us: Chana and Sara Vink with their mother, Shalom, Dina, and then Hanoch. Mina Vink, the mother of these two sisters, was murdered in the last days of the war. It was a terrible misfortune. The Germans were already retreating, and we lived in hope of liberation. So we let our guard down a bit. Mina left the house at the wrong time, just as German soldiers were in the village. They killed her instantly, shooting her on the road. They must have known that she was Jewish. Maybe someone had told them? I don't know. I can't say. There was so much evil everywhere then, and to many, human life had become worthless.

Against this background, our mother, Anele, was like an angel. Our father had died in a distillery accident, so it was just the three of us at home: Stasys, Helena, and me. During the war, we were all adults, working and helping our mother however we could. Like most of our neighbors, we were quite poor. Despite this, our mother allowed almost 10 new people to live with us. She could not imagine refusing to help them. One day, our mother spoke with Nachum, who had come to us at night from the Ramanauskases, and promised him that she would help some of his relatives escape from the ghetto. And she did! A small woman in a headscarf; such a gray mouse. Only her face was radiant, always cheerful, even when she was worried. She went to the ghetto in Kaunas, with a letter from Nachum, containing precise instructions on what they should do to escape and make their way to us and the Ramanauskases. How happy we were when the whole operation ended in success. Mama was our heroine.

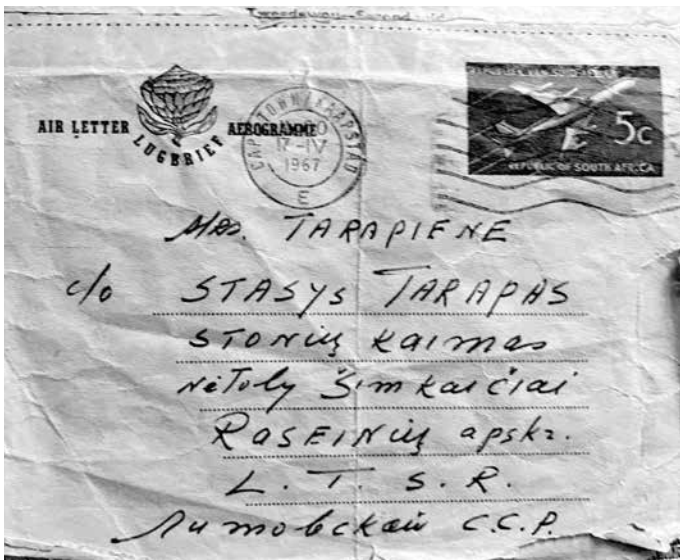
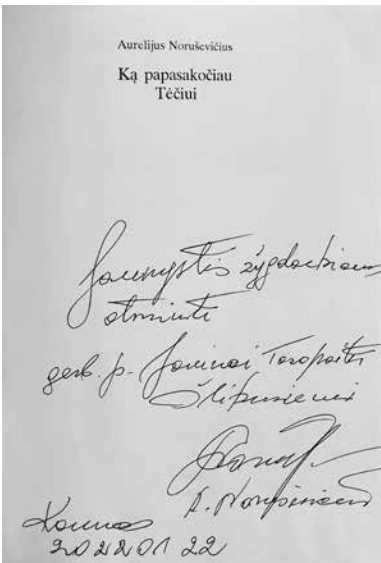
יאנינה טרפאיטה-סילבוריאנה (Janina Tarapaite-Silburiené)

הייתי ילדה, לא גבוהה במיוחד, לא יפה במיוחד. כאשר התחיל הגרוע מכל, הייתי בערך בת 11-12. היה קיץ לוהט. הגרמנים ירו ביערות ביהודים. בהתחלה לקחו את הגברים, אחר כך את הנשים וילדים. רסיניאי (Raseiniai) הוא יישוב קטנטן שבו חיו כ-2,000 יהודים. אנחנו גרנו ממש בסמוך.

הסתרת היהודים חייבה בראש ובראשונה לוגיסטיקה מדוקדקת. כל תנועה, כל שנייה צריכות היו להיות מוקפדות ממש, ותמיד צריך היה להיזהר בכל מילה, ולחשוב מה אומרים ולמי אומרים. מומלץ ביותר היה לא להרבות בשיחות עם השכנים ובמיוחד להשגיח על הילדים, שלא יפלטו דברים מיותרים.

כל זה היה קשה מאוד. מי שהסתיר רק אדם אחד, היה לו בלי ספק פשוט יותר, אבל אצלנו די מהר נעשה צפוף. בהתחלה הגיע אלינו נחום (Nachum), שניצל מהטבח בראסיניאי. בנוסף לנו, עזרו לו עוד שתי משפחות: גיליס (Gyls) ורמנאוסקאסס (Ramanauksases). הוא היה בקשר עם יהודים שהתחבאו ביערות ועם אלו שהיו עדיין בגטאות. הוא ניסה לשכנע את בעלי המשקים בסביבה לקבל אותם אצלם. נחום היה איש טוב ומסביר פנים, אהוב על רבים. אנחנו הכרנו אותו עוד לפני המלחמה. תמיד היה לו חיוך על הפנים, היה גבר נאה. מיד לאחר המלחמה נשא לאישה את סוניה (Sonia), שגם היא התחבאה אצלנו. סוניה ברחה מגטו קובנה (Kowno), נראה לי שהתגוררה בעיקר אצל משפחת רמנאוסקאסס, נחום סידר לה את המקום אצלם. באותו זמן היו אצלנו פליטים אחרים מגטו קובנה. אני זוכרת היטב את שני האחים שמרל (Szmerl) ושמשון (Szimszon), שהיו אצלנו עם בניהם ארון (Aron) וברל (Berl). כמה שובבים הם היו! התרוצצו בלי הפסקה. אחר כך נחום

הביא אלינו גם את פייבל (Fejwel), שהיה הגיס של שמרל ושל שמשון. עוד יותר מאוחר, נראה לי שבשנת 1943 או תחילת 1944, הצטרפו אלינו האנשים הבאים: חנה (Chana) ושרה (Sara) וינק (Vink) עם אימא שלהן, שלום (Shalom) ודינה (Dina), ובהמשך עוד חנוך (Hanoeh). מינה וינק (Mina Vink), אימן של שתי האחיות הללו, נרצחה בימים האחרונים של המלחמה. זה היה אסון גדול. הגרמנים כבר היו בנסיגה, אנחנו החזקנו מעמד בזכות התקווה לשחרור, ופחות נזהרנו. פעם אחת יצאה מינה מהבית בזמן שחיילים גרמנים היו בדיוק בכפר. הרגו אותה במקום. ירו בה על הכביש. הם ידעו, בלי ספק, שהיא יהודייה. אולי מישוהו לחש להם? אני לא יודעת, לא יכולה לומר. באותה תקופה היה כל כך הרבה רוע בכל מקום, חיי אדם היו בעיני רבים שווים כקליפת השום. בהשוואה אליהם אימא שלנו אניאלה (Anele) הייתה ממש מלאך. אבא שלנו לא היה בחיים, נהרג בתאונה, במזקקה, נשארו שלושה ילדים בבית: סטאסיס (Stasys), אני והלנה (Helena). בתקופת המלחמה כבר היינו כולנו בוגרים, עבדנו, עזרנו לאימא ככל שיכולנו. היינו די עניים, כמו מרבית שכנינו, בעצם. בכל זאת אימא הסכימה שכמעט עשרה אנשים חדשים יגורו אתנו. היא לא העלתה על הדעת שהיא יכולה לסרב לעזור להם. פעם אימא דיברה עם נחום שהגיע אלינו בלילה מרמנאוסקאסס והבטיחה לו שתוציא מהגטו חלק מקרוביו. והיא עשתה זאת! אישה צנומה, עם מטפחת על הראש, עכברונת אפורה כזאת. רק הפנים שלה היו מוארות, תמיד רגועות, גם כשהייתה מוטרדת. היא הלכה לגטו קובנה עם מכתב מנחום שהיו בו הוראות מדויקות לקרוביו מה עליהם לעשות כדי להגיע אלינו ולרמ־נאוסקאסס. כמה שמחנו כשהמבצע הזה הצליח. אימא הייתה הגיבורה שלנו.

Place of rescue of Jews:
Raseiniai, Lithuania

DURING THE NAZI OCCUPATION, ON JUNE 30, 1941, THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO FOR THE JEWISH INHABITANTS OF RASEINIAI. THERE WERE ABOUT 2,000 PEOPLE THERE. ON AUGUST 27, 1941, THE GERMANS LIQUIDATED THE GHETTO AND THE JEWS WERE TAKEN TO THE BILIUNU DVARAS MONASTERY AND THEN MURDERED. THANKS TO ANELĖ TARAPIENĖ AND HER CHILDREN, STASIUKAS, ELENA AND JANINA, THE LIVES OF MORE THAN 12 PEOPLE WERE SAVED. THEY WERE NACHUM ZOLIN, SZMERL SHIMSHON, AARON AND BERL MILNER, FEJWEL KAGAN, SZALOM AND DINA FAKTOROWSKI, HANOCH GLIKMAN AND CHANA VINK AND HER SISTER SARA. THE MOTHER OF THE SISTERS, MINA VINK, WAS MURDERED IN THE LAST DAYS OF THE GERMAN OCCUPATION.

ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK

BORN ON JUNE 13 1941, IN POLAND (TODAY UKRAINE), LIVES IN POLAND

I believe we were saved by Saint Anthony, meaning the image of St Anthony. I still have it at home. There was a time when even Abram prayed to him. People lived in such stress at that time that they looked for comfort wherever they could. And there was something to be afraid of. About 12 people lived with us permanently on our small farm. We didn't have much space, some people were with us in the house, and some in the shed. Dad organized a nice place there, or at least relatively nice, according to the conditions.

Apart from fear, the main problem was the lack of space. It caused various emotions, not always positive. We had to deal with quarrels and bad moods. Mom believed that there was nothing better to end an argument than fresh air. The only problem was that the Jews hiding with us were not allowed to go outside, neither from the house nor from their hiding place in the shed. Fortunately, my parents were very resourceful and inventive. Once a week, there was a big laundry in our yard—usually bed linen and table linen. These were always large sheets of material, white duvet covers, tablecloths, and pillowcases. In the past, pillows were much bigger than they are today, so the pillow cases were also bigger. Dad put up washing lines all over the yard, but in such a way that they were like a spider's web. Those large sheets hanging down to the ground were like a labyrinth, concealing everything. That way, these poor people could come out of hiding.

I was a tiny toddler. I was born a few months before Róża and Herman came to us, followed by the rest of the people who stayed with us for a few years and we were like family. I was their favorite, the only little child in the house. At first, we had four-year-old Dawid with us, but my mother arranged a place for him and his mother Helena in

a convent. The nuns ran an orphanage, so they accepted the boy into a group of orphans and hid Helena too. It was the only solution for all of us to survive. Dawid cried a lot. He was lively and energetic, and that could bring us trouble. He simply couldn't sit still. However, Helena didn't want to leave him alone in the orphanage, so they separated from Mosze, her husband, who stayed with us until the very end of the war. Actually, everyone except Helena and Dawid stayed with us for a few years.

I was barely two years old when I was disciplined by my mother. I wasn't allowed to go into the shed or be in the yard when the people in hiding went out "for a walk" in the laundry. Everyone was afraid that I would say something stupid in front of the neighbors. Because of these restrictions, I started to be afraid too. Above all, I was afraid of people. Not those hiding with us, but of neighbors, policemen, soldiers, and partisans. Back then, someone always came "for a visit," of course unannounced, so we had to always be vigilant. We were most afraid of Germans and Ukrainians, especially the Ukrainian police. They would raid some houses, sometimes because someone had informed on their neighbors, and sometimes because they needed something to eat, money, or vodka.

We knew that our father would defend the Jews who lived with us until the very end. If anyone had discovered that the Jews were with us, we would have all been killed. My parents loved them all like family, and they felt the same way in return. Right after the war, we left Ukraine for Lower Silesia, where Abram found us all through correspondence from Australia. He called my father, his father, until the end of his life.

אנטונינה צ'רביין-דבויאק (Antonina Czerwień-Dwojak)

מי שהציל אותנו, לדעתי, היה אנטוניוס הקדוש. כלומר, תמונה של הקדוש הזה. עד היום אני שומרת אותה אצלי בבית. היה אפילו רגע אחד שבו אפילו אברם (Abram) התפלל אליו. אנשים חיו אז בלחץ כזה, שחיפשו חיזוק בכל דבר אפשרי. סיבות לפחד לא חסרו. במשק שלנו, שלא היה גדול, התגוררו באופן קבוע כ-12 אנשים. לא היה לנו יותר מדי מקום, חלק מהאנשים חיו אתנו בבית וחלק במחסן. אבא סידר שם מקום נחמד, כמובן יחסית לתנאים שהיו.

בנוסף לפחד, הבעיה המרכזית הייתה הצפיפות. זה עורר רגשות שונים, לא תמיד חיוביים. היה עלינו להתמודד עם מריבות, עם מצבי רוח רעים, עם אווירה שלילית. אימא הייתה בדעה שהדרך הטובה ביותר להרגעת הרוחות היא לנשום אוויר צח. הבעיה הייתה, שיהודים שהסתתרו אצלנו לא יכלו לצאת החוצה, לא מהבית, ולא מהמחבוא שלהם במחסן. מזל שהורי היו נבונים ומלאי תושייה. בחצר שלנו הם ערכו אחת לשבוע כביסה גדולה וכיבסו בדרך כלל מצעים ומפות שולחן. אלו היו תמיד יריעות בד ענקיות, ציפות לבנות של שמיכות, מפות, ציפיות של כרים. פעם היו הכרים גדולים הרבה יותר ממה שהן היום, לכן גם הציפות שלהן היו גדולות יותר. אבא סידר בכל החצר חבלי כביסה בצורת רשת, כמו קורי עכביש. כאשר הכביסה הייתה התלויה, שימשו אותן יריעות ענקיות שהגיעו עד הקרקע, מעין מבוך והסתירו את הכול. ואז אותם המסכנים יכלו לצאת ממחבואם.

אני הייתי זאטוטה קטנה. נולדתי כמה חודשים לפני שהגיעו אלינו רוז'ה (Róża) והרמן (Herman), ובהמשך גם שאר האנשים. הם גרו אצלנו כמה שנים והיחסים בינינו היו כמו בין בני המשפחה. אני הייתי בבת עינם של כולם, ילדה קטנה יחידה בבית. בהתחלה היה אתנו גם דוידק (Dawidek) בן הארבע, אבל אימא סידרה לו

ולאימו הלנה (Helena) מקום במנזר. הנזירות ניהלו שם בית ילדים וקיבלו את הילד לקבורת היתומים, ואת הלנה החביאו בין חומות המנזר. זה היה הפתרון היחיד כדי שכולנו נשרוד. דוידק בכה הרבה, היה שובב ומלא מרץ, וזה עלול היה להביא אסון על כולנו. הוא פשוט לא היה מסוגל לשבת במקום אחד. אבל הלנה לא רצתה למסור אותו לבית היתומים בגפן, לכן נפרדה מבעלה משה (Mosze), שנשאר אצלנו עד לסוף המלחמה. למעשה כולם מלבד הלנה ודוד נשארו אצלנו כמה שנים.

עוד לפני שמלאו לי שנתיים החדירה בי אמי משמעת. אסור היה לי להיכנס למחסן או להיות בחצר כאשר המסתתרים היו יוצאים "לטייל" בין הכבסים. כולם חששו שאני עלולה לפלוט משהו טיפשי ליד השכנים. בגלל האיסורים האלו גם אני התחלתי לפחד. קודם כל פחדתי מאנשים, אבל לא מאלו שהסתתרו אצלנו אלא מהשכנים, משוטרים, מחיילים, מפרטיזנים. באותם הימים מישו היה מגיע תמיד ל"ביקור", כמובן מבלי להודיע מראש, לכן צריך היה להיות תמיד מוכנים, על המשמר. הכי פחדנו מהגרמנים ומהאוקראינים, מהמשטרה האוקראינית. הם היו עורכים מצודים על בתים מסוימים, לפעמים משום שמישהו הלשין על שכניו, ולפעמים משום שחיפשו אוכל, כסף או וודקה.

אנחנו ידענו שאבא היה מוכן להגן עד הסוף על היהודים שגרו אצלנו. אילו היה מתפרסם שהם נמצאים אצלנו, היו הורגים את כולנו. הוריי אהבו אותם, את כולם, כמו את המשפחה שלהם, והם החזירו לנו אהבה. מיד לאחר המלחמה עזבנו את אוקראינה ועברנו לשלזיה תחתית, ואברם, שחיפש אותנו מאוסטרליה הרחוקה, מצא אותנו בהתכתבות. עד סוף חייו הוא קרא לאבי אבא.

ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK

THE CZERWIEŃ FAMILY HID 12 JEWS ON THEIR FARM BETWEEN 1941 AND 1944. THE JEWISH COMMUNITY IN RAWA RUSKA NUMBERED 7,400 PEOPLE. ALMOST ALL OF THEM WERE MURDERED IN BELZEC AND DURING THE MASSACRE CARRIED OUT BY THE GERMANS IN THE GHETTO IN DECEMBER 1942.

Place of rescue of Jews:
Rawa Ruska, Lviv, Poland
(today Ukraine)

ANDRZEJ SITKOWSKI

BORN ON NOVEMBER 09, 1928 IN POLAND,
PASSED AWAY IN JANUARY 2025, IN GERMANY

One aspect of living in hiding is the interruption of one's biography. Normally, we go to work, school, university, meet friends, engage in sports, tend to a garden, or visit museums, theaters, and libraries. We simply live. Jews who had to hide during WWII did not have such opportunities. In fact, they had no chance for any of these activities. They had to interrupt their education, and even if they survived, they often had no chance to continue their education after liberation. Many were left alone in the world, without loved ones, means of subsistence, or a home. Their homes had been taken from them during the war, and they could not get them back. Often, they emigrated, quickly started looking for work, began new families and had to forget about their interrupted education.

That is why I am talking about the interrupted biographies of the survivors, about the years of their lives taken away from them, which they spent in oppression, humiliation, and unimaginable pain. There are accounts from those who survived concentration or extermination camps revealing a profound longing for a book, for the written word. Someone might argue that such a longing seems trivial in the face of the enormity of the suffering and death experienced by the Jews, but it was there—deeply ingrained as one of their yearnings for life.

I decided to keep little Hadassah, a five-year-old girl whose mother had managed to hide elsewhere with false documents. I read books to her. Not just children's books; I read her everything that was in the house. She was a beautiful, very intelligent girl, with dark hair and black eyes—I liked her very much. We've stayed in touch all these years. She became a history professor, she's so smart, and I'm glad I taught her first letters!

I often reflect on those old times when I shared my meager food rations with Hadassah and taught her to read and write. We also had to convince our neighbors of the fabricated story that little five-year-old Hadassah was not a Jew but a Christian-Polish girl whose mother had been taken to Germany as a forced laborer. And we succeeded! Perhaps some suspected something, but they left us alone.

Our home wasn't wealthy; my father died early, so we lived quite modestly. However, we never questioned the fact that we had to help others. When my mother told me that we would have to hide Jews in our home, my response was immediate and positive. In my opinion, it is such a fundamental human instinct to save someone's life. If necessary, I would do it again today. And again, and again.

הוא קטיעת רצף החיים (Andrzej Sitkowski)

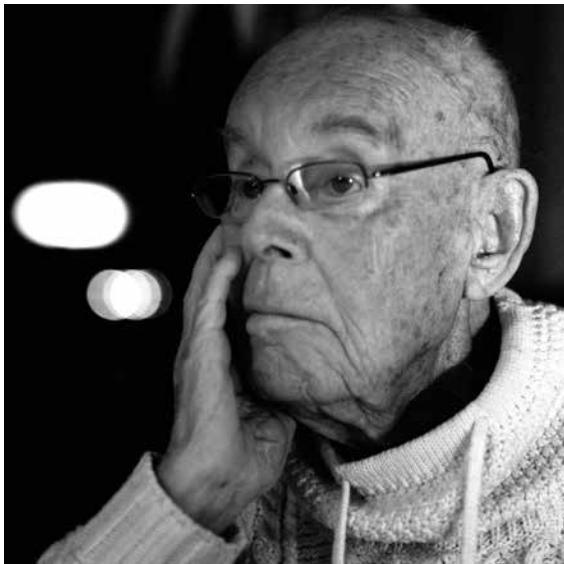
אחד ההיבטים של הסתתרות הוא קטיעת רצף החיים. בימים כתיקונם אנחנו יוצאים לעבודה או לבית הספר, לאוניברסיטה, פוגשים חברים, עושים ספורט או עובדים בגינה, מבקרים במוזיאונים, בתיאטרונים ובספריות. פשוט ממשיכים לחיות. ליהודים במלחמת העולם השנייה שנאלצו להסתתר לא היו אפשרויות כאלו. למעשה, לא היה להם סיכוי לאף אחת מהפעילויות האלו. הם נאלצו להפסיק את הלימודים, ואם שרדו, לא תמיד יכלו להמשיך אותם לאחר השחרור. פעמים רבות הם נותרו לבד בעולם, ללא קרובים, ללא אמצעי מחייה וללא בית. בתיהם נגזלו מהם בזמן המלחמה והם לא יכלו להשיב אותם לעצמם. רבים היגרו, מיהרו לחפש עבודה, הקימו משפחות חדשות ונאלצו לשכוח את הלימודים.

לכן אני מדבר על קטיעת רצף החיים של הניצולים, על שנות חיים שנשללו מהם, שאותם הם בילו במצב של דיכוי, השפלה וכאב בל יתואר. ידועות עדויות של שורדי מחנות הריכוז או ההשמדה, בהן מצוין שברגע מסוים הם חשו כמיהה לספר, למילה הכתובה. ניתן לטעון, שמול עוצמת האסונות והמוות של היהודים, כמיהה כזו היא עניין זניח, אך בכל זאת היא הייתה קיימת, נטועה עמוק בתור אחד הגעגועים לחיים.

אני החלטתי להעסיק איכשהו את הדסה הקטנה, ילדה בת חמש. את אמה, הצלחנו להחביא במקום אחר בעזרת תעודות מזויפות. והייתי קורא להדסה ספרים. לא רק ספרי ילדים; קראתי לה כל מה שהיה בבית. היא הייתה ילדה יפהפייה, אינטליגנטית מאוד, עם שיער כהה ועיניים שחורות והיא התחבבה עלי מאוד. אנחנו ממשיכים לש- מור על קשר עד עכשיו, גם לאחר שעבר זמן רב כל כך. היא פרופסורית להיסטוריה, היא כל כך חכמה, ואני שמח שאני לימדתי אותה את האותיות הראשונות!

לעתים קרובות אני חוזר בזיכרוני לימים ההם, שבהם חלקתי עם הדסה הקצבות מזון צנועות ולימדתי אותה קרוא וכתוב. נאלצנו גם לגרום לשכנים שלנו להאמין בסיפור הבדוי, לפיו הדסה הקטנה בת החמש אינה יהודייה אלא ילדה פולנייה-נוצרייה שאמה גורשה לגרמניה לעבודות כפייה. זה הצליח! אולי היו מי שחשדו, אבל הניחו לנו.

הבית שלנו לא היה אמיד, אבא נפטר בגיל צעיר, לכן חיינו בצניעות מסוימת. אך מעולם לא הטלנו ספק בכך שעלינו לעזור לאחרים. כשאימא אמרה לי שנצטרך להסתיר אצלנו יהודים, הסכמתי מיד. לדעתי להציל חיים הוא רפלקס אנושי פשוט. אילו נדרשתי לכך היום, הייתי עושה זאת שוב ושוב ושוב.

ANDRZEJ SITKOWSKI

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

ANDRZEJ AND HIS MOTHER HELENA RESCUED MEMBERS OF THE KOSAK FAMILY: THE SISTERS DOBRA JENTE AND HADASSAH, AND THEIR MOTHER BRONISŁAWA. DAWID KOSAK, THE FATHER, WAS MURDERED DURING THE SHOAH. DOBRA JENTE'S SONS ARE TODAY'S SENIOR LEADERS OF THE LABOR PARTY IN GREAT BRITAIN, DAVID AND ED MILIBAND. HADASSAH BECAME A PROFESSOR OF HISTORY IN NEW YORK.

DR. MÁRIA IVÁNNÉ
FARKAS ABONYI

BORN ON JANUARY 8, 1925 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

My sister's name was Zsuzsa and my best friend from high school was also named Zsuzsa. It means "lily" in Hebrew, but I didn't know that at the time. I was 19, and what happened then was hell for Jews in Hungary. Before that, I didn't pay attention to who was who or where they came from. Many families were real mixtures of nationalities—this was part of our heritage from the Austro-Hungarian Empire. Cisleithania alone, the Austrian part, included almost twenty countries: Moravia, Bohemia, Dalmatia, Galicia, Tyrol, and others. In the Czech Republic, about 20% of the population was Hungarian, so only every fifth resident. And among those, even every fifth was well mixed. Just before the war, the number of Jews in Budapest was also over 20%. So no matter what, there weren't many "pure" Hungarians. That's why we were taught not to be surprised by the different family practices of our friends—each either had a grandmother from Chernowitz and a grandfather from Vienna, or a mother from Debrecen and a father from Sarajevo. That's why the anti-Semitic laws introduced by Miklós Horthy, who had once been an aide to Emperor Franz Joseph, came as a great shock to my family. Fortunately, at least he opposed the murder of Jews and never contributed to this massacre.

Unfortunately, March 19th arrived and that memorable date in 1944 that will haunt me until my death. Zsuzsa's father, Dr. Ernő Jakab, was a well-known and respected doctor in Budapest. After the Germans entered Hungary, he was sent to Pócsmegyer, where Jewish doctors were gathered, in just one day. My father was a high-ranking official at the Tax Office, a very lucrative and important position in those days. Every few days, dressed in his impeccable uniform, he would make "official" visits to Pócsmegyer, smuggling food for Ernő and the other doctors. At the same time, my sister and I were busy helping Mrs. Jakab and Zsuzsanna, as they had to move to the "Jewish house" from which

they were not allowed to leave. After consulting with our mother, my sister gave Zsuzsanna her school ID so she could go out and take care of the various things she needed. However, one of us was always with her, because we were terrified that something might happen—that someone might recognize her or report her. Meanwhile, we managed to obtain special "safe-conduct letters" from the Swiss embassy for the entire Jakab family, for a moment, we allowed ourselves to hope that they would be saved. Unfortunately, in early November, Nyilas (the Pfeilkreuzler or Arrow Cross Party) attacked the building where the Jews were living and sent them on a "death march" towards Germany. It was exactly on that day that Ernő had finally been taken out of Pócsmegyer and brought to his family. How we cried when they took him and Zsuzsanna away—we were convinced that we were losing them forever. We managed to smuggle Mrs. Jakab out and hide her in our house. It was devastating for us, after so many months of trying and hoping. In addition, there were three other people hiding with us: Béla, Eta and Jenőné. There was always something to do, something to take care of, and we were constantly on the move. Looking back, I think this constant rush was a blessing because we didn't have to think about the danger, there was simply no time for that.

When we had almost given up hope of ever seeing Ernő and Zsuzsanna again, exactly 10 days after the Nyilas attack, they appeared at our door. They had managed to escape because Mr. Jakab, being a doctor, had been ordered to stay in a village along the way where an epidemic had broken out. Of course, they immediately seized the opportunity and returned to Budapest, coming straight to us. We cried again, but this time with happiness. We all lived together until January 1945: the four of us, the Jakabs, Béla Mólnar, Eta Obst, and Jenőné Schlésinger. It was cramped, uncomfortable, and we were all afraid for our lives—but in the end, we made it. I wasn't proud of it, I was just happy.

ד"ר מריה יוליאנה פרקש-אבוני (Dr. Maria Julianna Farkas-Abonyi)

שמה של אחותי היה ז'וז'ה (Zsuzsa), וגם שמה של חברתי הטובה ביותר בגי' מנסיה היה ז'וז'ה. בעברית השם הזה הוא שם של פרח - ורד, אבל אז עדיין לא ידעתי זאת. כאשר התחיל הגיהינום של יהדות הונגריה הייתי בת תשע עשרה. לפני כן לא הייתי מודעת למוצאם ולדתם של אנשים. משפחות רבות היו מעוררות מבחינה לאומית; זו הייתה המורשת שלנו מימי הקיסרות האוסטרו-הונגרית. לדוגמה באזור ציסליטביה (Cislitawia) לבדו, כלומר בחלק האוסטרי, נכללו כמעט עשרים מדינות: מורביה, צ'כיה, דלמטיה, גליציה, טירול וכן הלאה. באימפריה האוסטרו-הונגרית כולה חיו כעשרים אחוז הונגרים, כלומר רק כל תושב חמישי היה הונגרי, וגם אבותיו של אותו תושב חמישי היו בני לאומים שונים. ונוסף לכל זה, גם מספר היהודים בבודפסט ממש לפני המלחמה היה מעל עשרים אחוז. כך שעל פי כל ספירה שלא תהיה, הונגרים-הונגרים לא היו רבים מאוד. התרגלנו ולא התפלאנו ממנהגים שונים של חברינו בבתיהם, משום שלכל אחד מהם הייתה סבתא מצ'רנוביץ (Czernowice) וסבא מווינה, או אימא מדברצן (Debrecen) ואבא מסרייבו (Sarajevo). לכן הייתה משפחתי מזועזעת כאשר מיקלוש הורטי (Miklos Horthy), ששימש בעברו בתפקיד השליש של הקיסר פרנץ יוסף (Franz Joseph), הנהיג חוקים אנטישמיים. מזל שהוא התנגד לרצח היהודים ומעולם לא נתן יד לטבח הזה.

לצערנו, הגיע ה-19 במרץ 1944 הזכור לשמצה, שירדוף אותי עד יום מותי. אביה של ז'וז'ה, ד"ר ארְנֶה יַאָקָב (Ernö Jakab), היה רופא מעולה ומוכר בבודפסט, ועם כניסת הגרמנים להונגריה נשלח בו ביום לפוצ'מֶגֶר (Pócsmegyer), שם ריכזו את הרופאים היהודים במתחם נפרד. אבא שלי היה פקיד בכיר, עבד במשרד מס ההכנסה, באותם הימים זה נחשב למעמד מכובד ומשתלם. מדי כמה ימים היה יוצא במדים המצוחצחים שלו לביקורים "בתפקיד" בפוצ'מגיר, והיה מבריה אוכל לארְנֶה ולרופאים אחרים. אני ואחותי עזרנו באותו זמן לגברת יאקאב ולז'וז'נה, משום שהן נאלצו

לעבור לגור ב"בית היהודים", ולא יכלו לצאת ממנו. לאחר התייעצות עם אימא שלנו נתנה אחותי לז'וז'נה את פנקס הלימודים שלה, ובזכות זה יכלה ז'וז'נה יאקאב לצאת החוצה ולסדר עניינים נחוצים שונים. עם זאת, אחת מאתנו תמיד התלוותה אליה, משום שפחדנו מאוד שיקרה לה משהו, שמישהו יזהה אותה וילשין. בינתיים הצלחנו לסדר לכל משפחת יאקאב "תעודות חיסון" מיוחדות מטעם שגרירות שווייץ וקיווינו שנצליח להציל אותם. לצערנו בראשית נובמבר תקפו "הקשתים" (חברי אגודת "צלב החץ" (Nyilasok [Pfeilkreuzler]) את הבניין שבו התגוררו היהודים ושלחו אותם ל"צעדת המוות" בכיוון גרמניה. זה היה בדיוק באותו יום שבו הצלחנו להוציא את ארנה מפוצ'מגיר ולהביא אותו למשפחתו. כמה בכינו כשלקחו אותו ביחד עם ז'וז'נה, היינו בטוחים שאנחנו מאבדים אותם לעולמים. את גברת יאקאב הצלחנו להבריא ולהסתיר בבית שלנו. לאחר חודשים רבים כל כך של מאמצים ותקוות היה לנו קשה מאוד. בנוסף, הסתתרו אצלנו עוד שלושה אנשים: בלה (Béla), אטה (Eta) וִינֶהוּנֶה (Jenőné). כל הזמן היו לנו עניינים לסדר, דברים לעשות, היינו בתנועה מתמדת. בדיעבד, נראה לי שתחושת דחיפות מתמדת זו הייתה מבחינתנו ברכה, משום שהרחיקה מאתנו מחשבות על סכנה, פשוט לא היה זמן לכך.

עשרה ימים בדיוק לאחר מתקפת "הקשתים", כשכבר כמעט איבדנו תקווה שאי פעם נפגוש שוב את ארנה ואת ז'וז'נה, ניצבו השניים האלה בפתח ביתנו. הם הצליחו לברוח משום שאדון יאקאב היה רופא, והשאירו אותו בדרך באחד הכפרים שבו פרצה מגיפה כלשהי. הם כמובן ניצלו מיד את ההזדמנות וחזרו לבודפשט, ישר אלינו. שוב בכינו, אך הפעם בכי של אושר. כולנו התגוררנו ביחד עד ינואר 1945; ארבעתנו, היאקאבים, בלה מולנר (Mólnar), אטה אובסט (Obst) וינהונה שלזינגר (Schlésinger). היה צפוף, לא נוח, כולנו חששנו לחיינו, אבל לבסוף זה הצליח. לא הייתה לי תחושת גאוה על כך, הייתי פשוט מאושרת.

DR. MÁRIA IVÁNNÉ FARKAS ABONYI

THE FARKAS FAMILY SAVED SIX PEOPLE FROM DEATH:
JAKAB ERNŐ, JAKAB ERZSÉBET ERNŐNÉ, KAPUS
ZSUZSANNA GYULÁNÉ, MOLNÁR BÉLA, MÜLLER ÉTA
DEZSÖNÉ, SCHLÉSINGER JENŐNÉ.

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary.

JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA

BORN ON JANUARY 06, 1922 IN POLAND, LIVES IN POLAND

We lived in a villa in the Żoliborz district in Warsaw. The area was predominantly inhabited by the intelligentsia. Almost all the families here had already lost someone close, as both the Russians in the east and the Germans in the General Government were targeting the Polish intelligentsia from the very beginning of the war. Almost every neighbor was involved in some form of covert, anti-occupation, or aid activities. Every house had its own secret; everyone was hiding someone or something. My father, a Polish officer, was murdered by the Russians after they entered Poland in September. His death left my mother, Leonia, and us two teenagers, Wanda and me, alone. By the time little Henryk came into our lives, the war was already well and truly underway.

In the spring of 1942, our housekeeper brought us the Teicher couple—Sara and Adolf, along with their seven-year-old son Henryk. They arrived exhausted and without hope. They had fear in their eyes. They were made of fear. For months, they had been forced to change hiding places due to informers and German raids. My mother welcomed them warmly, and we instantly fell in love with Henryk. We managed to secure new documents for him under the name Piotr Chrzanowski, and from then on, he became Piotr to us for the rest of his life.

Adding three new people to the house meant much extra work. We had to get more food, which was very difficult because everything was rationed. There were food coupons, and the prices on the black market were sky-high. On top of that, we were members of the Home Army, with constant comings and goings in our house. A British courier lived with us illegally. We were also hiding weapons. The Warsaw informers were aggressively searching for hidden Jews, so the house was constantly buzzing with activity.

At the end of May, the Teichers had to change their hiding place. Hiding adults without a child increased the chance of success. Unfortunately, the operation did not succeed. Sara and Adolf were murdered somewhere in Praga. Little Piotr was left an orphan. He had to stay home all the time, usually in our mother's bedroom, on her bed, so that no one could see him through the window. In the evenings, the three of us would sit on the balcony close together, and Piotr would squeeze in between us unnoticed to breathe a little fresh air. He never asked about his parents or spoke of his family. The only memento he had of his mother was her silver thimble with an amethyst, which he always carried with him.

A bit of happiness in this misfortune came when Irenka Palenker, a Jewish woman and the wife of a Polish officer, escaped from the burning Warsaw ghetto. We took her into our home. For a brief period, she became an “aunt” to Piotr. Both had lost everything and lived in constant hiding, existing somewhere between life and death. Irena's sister, Jadwiga Pozner, had been murdered in Treblinka together with Janusz Korczak and his orphans.

In October 1944, following the defeat of the Warsaw Uprising, the Germans ordered everyone to leave their homes, which meant that the Jews hiding in them had to go as well. Irenka had a “good appearance” and documents in the name of Teodozja Guza, but our little Piotr looked like a caricature of a Jew from German propaganda. It would be impossible for him to pass unnoticed through the line of German soldiers. Thinking quickly, our mother cut the sheet into long strips and, using them as bandages, wrapped the boy's entire head and face. Then she smeared the wrappings with some red grease that looked like blood. Disguised as “our cousin”—a child with burns from a shell explosion, we made it through the German checkpoints, reached Pruszków, and eventually found our way near Kraków, where we all waited for liberation.

ינינה גוטובסקה-רו'צקה (Janina Gutowska-Rożeczka)

גרנו בוויילה בבשכונת ז'וליבוז' (Żolibórz) בוורשה. בשכונה זו התגוררו משפחות ממעמד האינטליגנציה, שכמעט כולן כבר איבדו אדם קרוב, משום שהרוסים במזרח והגרמנים בגנרלגוברנמן (Generalgouvernement) התחילו מיד עם פרוץ המלחמה לבצע רצח בקרב האינטליגנציה הפולנית. כמעט כל תושב בשכונה היה מעורב בפעילות מחתרתית נגד הכיבוש. כל בית הסתיר סוד כלשהו, כל אחד הסתיר משהו או משהו. אבי, שהיה קצין פולני, נרצח בידי הרוסים כאשר הם נכנסו לפולין בספטמבר. נשארנו לבד, אימא לאוניה (Leonia) ושתי בנות צעירות: ונדה (Wanda) ואני. כאשר הנריק (Henryk) הקטן נכנס לחיינו, המלחמה כבר הייתה בעיצומה.

באביב 1942 הביאה לנו עובדת משק הבית שלנו את הזוג שרה ואדולף טייכר (Sara & Adolf Teicher) ואת בנם הניו (Henio) בן השבע. הם היו תשושים ומיואשים. מעיניהם ניבט פחד. הם היו הפחד בהתגלמותו. במשך חודשים נאלצו להחליף מקומות מסתור בגלל המלשינים והחיפושים שערכו הגרמנים. אימא קיבלה אותם בלב שלם, ובהניו הקטן התאהבנו כולנו ממבט ראשון. הצלחנו לסדר לו מסמכים עם השם פיוטר חשנובסקי (Piotr Chrzanowski), ומאז הוא נשאר כבר פיוטרוש (Piotruś) שלנו עד סוף ימיו.

שלושה אנשים נוספים בבית זה אומר הרבה עבודה נוספת. צריך היה גם להשיג יותר אוכל, דבר שהיה קשה מאוד משום שהכול ניתן בהקצבה, עם תלושי מזון, ובשוק השחור המחירים הרקיעו שחקים. בנוסף, אנחנו השתתפנו בפעילות מחתרתית כחברות בא"ק (AK – Armia Krajowa), בבית הייתה כל הזמן תנועה, בלדר בריטי אחד גר אצלנו, הסתרנו ארגזים עם נשק. המלשינים של ורשה חיפשו באופן פעיל מאוד את היהודים המסתתרים. אכן, קרו דברים רבים מאוד.

לקראת סוף חודש מאי נאלצו בני הזוג טייכר להחליף מקום. למבוגרים שהסתתרו ללא ילד היה יותר סיכוי להינצל, אך למרבה הצער המקרה הזה היה שונה. שרה

ואדולף נרצחו אי שם ברובע פראגה. פיוטרוש התייתם. הוא נאלץ להישאר כל הזמן בבית, בדרך כלל בחדר המיטות של אימא שלנו, על המיטה שלה, כדי שאף אחד לא יראה אותו דרך החלון. בערבים היינו מתיישבות שלושתנו במרפסת, קרובות זו לזו, ופיוטרוש היה נדחף בינינו מבלי שישגיהו בו, כדי לנשום לפחות קצת אוויר צח. מעולם לא שאל על הוריו ולא דיבר על משפחתו. המזכרת היחידה שנשארה לו מאמו היה האצבעון שלה שהיה עשוי כסף ומעוטר באבן אמטיסט. הוא תמיד נשא אותו.

מעט מזל בתוך האסון הזה הביאה לנו אירנקה פלנקר (Irenka Palenker), יהודייה, אשתו של קצין פולני שהצליחה לצאת מהגטו הבווער. קלטנו אותה תחת קורתנו, והיא הפכה ל"דודה" רגעית של פיוטרוש. שניהם איבדו הכול, נאלצו לחיות בסתר, להתחבא מאנשים, להתקיים אי שם בין החיים למוות. אחותה של אירנה, ידוויגה פוזנר (Jadwiga Pozner), נרצחה בטרבלינקה יחד עם קורצ'אק ויתומיו.

באוקטובר 1944, לאחר תבוסת המרד של ורשה, הורו הגרמנים לכולם לעזוב את הבתים, ופירוש הדבר היה שגם היהודים המסתתרים בהם נאלצו לצאת. לאירנקה היה "מראה טוב" ומסמכים עם השם תאודוזיה גוזה (Teodozja Guza), אבל פיוטרוש שלנו... הוא נראה כמו קריקטורה של יהודי בעיתונות הגרמנית. לא היה סיכוי להעביר אותו בין שתי שורות חיילים גרמניים מבלי שיבחינו בו. אימא שלנו, לאחר מחשבה קצרה, חתכה סדין לרצועות ארוכות והשתמשה בהן בתור תחבושת. היא עטפה את כל ראשו ופניו של הילד. אחר כך עוד מרחזה על זה משחה אדומה שנראתה כמו כתמי דם, וכך עברנו את הביקורות הגרמניות עם הילד שהוסווה בתור בן דוד הקטן שלנו, שכביכול נכווה בפניו מפגז. הגענו לפרושקוב (Pruszków) ובהמשך לקרקוב, ושם זכינו לשחרור. בני הזוג הלפרן (Halpern), קרובי משפחתו של פיוטרוש-הניו, חזרו עם שני בניהם מרוסיה ולקחו את הילד אליהם. בשנת 1950 הם עלו ארצה.

JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

LEONIA GUTOWSKA AND HER TWO DAUGHTERS, JANINA AND WANDA, PROVIDED HELP AND SHELTER TO JEWS THROUGHOUT THE OCCUPATION. ALL THREE WERE MEMBERS OF THE UNDERGROUND ARMY AND WERE INVOLVED IN CONSPIRATORIAL ACTIVITIES AGAINST THE GERMANS. THEY SAVED HENRYK TEICHER AND IRENE PALENKER FROM DEATH. UNFORTUNATELY, AS A RESULT OF A TIP-OFF, HENRYK'S PARENTS, SARA AND ADOLF TEICHER, WERE MURDERED WHILE SEARCHING FOR A NEW HIDING PLACE IN WARSAW'S PRAGA DISTRICT.

LYDIA SAVCHUK

BORN ON JANUARY 30, 1925 IN USSR (TODAY UKRAINE),
DUE TO THE WAR IN UKRAINE, SHE LIVED IN EXILE IN SWITZERLAND,
WHERE SHE PASSED AWAY IN DECEMBER 2025

If my husband had been born, for example, in the USA, he would likely have become a world-famous painter. His talent was extraordinary. He had a wonderful sense of color and light. He was also an excellent draftsman. He constantly sketched in his notebook. Our son still has his sketches from the POW camp, drawn on scraps of paper he managed to obtain. Today, these sketches have artistic value and serve as a testament to the things that happened. The terrible events that took place in Vinnitsa.

In 1941, the Germans occupied our city, and we witnessed horrors on a scale we had never imagined. Above all, cruelty reigned supreme, which is hard to imagine, let alone experience. Early in the occupation, the Germans created a ghetto where, among other people, our friends were imprisoned. They also set up additional labor camps and a stalag, a camp for Soviet POWs (soldiers).

Ivan Petrov ended up in this Stalag as an ordinary infantryman. The conditions were terrible. Soldiers were dying of hunger and exhaustion or were being murdered.

Ivan managed to escape and eventually ended up with us. Initially, he wandered through parks and forests, sleeping wherever he could because he didn't know anyone in our city. At that time, my brother, Valentin, was at war, and we had lost all contact with him, even fearing that he might be dead. When Ivan showed up at our door, my parents took him in immediately. I believe they did it for Valentin's sake, hoping he might also meet people who could help him if necessary. Ivan was emaciated and staggering on his feet. His request for help was an act of desperation.

My father prepared a place for him in the attic, where we bathed and fed him, and he slowly recovered. During this time, we also tried to assist our friends locked up in the ghetto. We smuggled them food,

and other small items that could be useful. Unfortunately, in April 1942, we faced the terrible massacre—small Jewish children were being murdered on the outskirts of the city. They were forcibly taken from their mothers and killed, one by one, and buried in mass graves, ranging from infants a few months old to toddlers. These little ones were shot simply because they were Jewish. We were deeply affected by this tragedy at home. Seeing our involvement, Ivan eventually opened up to us, revealing that he was actually a Jew and his real name was Isaak Tartakovsky. At some point in the Stalag where he had been imprisoned, the Germans had begun to search for Jews among the prisoners out of pure malice because what other reason could they have? It was particularly difficult for men to conceal their Jewish identity due to circumcision, which the Germans exploited ruthlessly.

We began to treat Isaac as a family member, but he could only stay within our house. He was not allowed to go anywhere, not even into the yard. When our friends or occasionally the Ukrainian police visited us, he had to hide in the attic and stay locked up there for hours. We lived in constant fear of our neighbors. People's cruelty had reached its peak, and with the knowledge that Ivan was actually Isaac, the threat against us grew exponentially. Throughout this period, we supported each other. Our friends from the ghetto had died. We didn't know what was happening to Valentin and Isaac had no idea where his family was or if they were still alive. In March 1944, when liberation came, Isaac re-enlisted in the army and disappeared from our sight. I went on to study chemistry in Kyiv. In the spring of 1952, while standing in line at the post office, I was approached by a very handsome man. We looked into each other's eyes and, after two years, we were married. Isaak and I had found each other again. In a new life.

לידיה סבצ'וק (Lydia Savchuk)

אילו נולד בעלי בארה"ב, למשל, הוא היה נעשה קרוב לוודאי לצייר בעל שם עולמי. הכישרון שלו היה נדיר, הייתה לו רגישות מעולה לצבע ולאור. הוא היה מעולה גם ברישום. כל הזמן שרטט סקיצות במחברתו. הבן שלנו שומר את הסקיצות שלו ששרטט במחנה השבויים על פיסות נייר שהשיג בדרך לא דרך. לסקיצות הללו יש היום ערך לא רק אמנותי, אלא גם תיעודי, אודות האירועים ההם. האירועים הנוראים בוויניצה (Winnica).

הגרמנים כבשו את העיר שלנו בשנת 1941. או אז התחילו להתרחש אירועים שמי עולם לא ראינו קודם בהיקף כזה. בראש וראשונה השתלטה אכזריות שקשה לתאר, ועוד יותר – לחיות. מיד בראשית הכיבוש הקימו הגרמנים גטו וסגרו בו, בין השאר, את הידידים שלנו. הוקמו מחנות עבודה נוספים וסטאלג, שהוא מחנה לשבויי מלחמה סובייטיים, כלומר לחיילים.

איוון פייטרוב (Iwan Pietrow) הגיע לסטאלג הזה בתור חייל פשוט בחיל רגלים. שררו שם תנאים איומים, חיילים נרצחו או מתו מרעב או מתשישות.

איוון הצליח לברוח והגיע אלינו. בהתחלה שוטט, כמובן, בפארקים, ביערות, ישן במקומות אקראיים, משום שלא הכיר איש בעיר שלנו. באותו זמן היה אחי ולנטיין (Walentin) חייל בחזית, ולא היה כל קשר אתו. חשבנו אפילו שאינו בין החיים. כאשר איוון ניצב על סף ביתנו, הוריי הכניסו אותו מיד פנימה. אני חושבת שעשו זאת למען ולנטיין, בתקווה שגם הוא יפגוש אנשים שיעזרו לו במידת הצורך. איוון היה במצב מדורדר, בקושי עמד על הרגליים, ופנייתו לעזרה הייתה מעשה של ייאוש.

אבי הכין לו מקום בעליית הגג, רחצנו והאכלנו אותו, והוא התאושש בהדרגה. באותו זמן ניסינו לעזור גם לידידים שלנו שהיו סגורים בגטו. הברחנו להם אוכל ופריטים קטנים שיכלו לעזור להם. לצערנו הגיע אפריל 1942 ואתו אותו טבח נורא, רצח של ילדים יהודים קטנטנים בפאתי העיר. הם הוצאו בכוח מידי אמותיהם ונרצחו בזה אחר זה. עד היום הם טמונים בקבר אחים, ילדים בני כמה חודשים או כמה שנים. הם ירו בפצפונים האלו רק משום שנולדו יהודים. אנחנו התייסרנו מאוד מזה, ואז איוון, שראה את המעורבות הרגשית שלנו, נפתח בפנינו והודה שגם הוא יהודי ושמו איזאק טרטקובסקי (Izaak Tartakowskij). בסטאלג שבו הוא היה התחילו פתאום הגרמנים לחפש את היהודים שבין השבויים, מתוך נבזות גרידא, כי איזו סיבה אחרת יכולה הייתה להיות להם. לגברים קשה יותר להסתיר את יהדותם, בגלל שהם נימרו לים, והגרמנים ניצלו את העובדה הזאת.

התחלנו להתייחס לאיזאק כמו לבן משפחה, אבל הוא יכול היה לשהות רק בתוך הבית שלנו, אסור היה לו לצאת לשום מקום, אפילו לא לחצר. כאשר באו אלינו מכרים או לפעמים המשטרה האוקראינית, הוא היה חייב לברוח לעליית הגג ולשבת שם סגור, אפילו במשך כמה שעות. פחדנו פחד מוות מהשכנים. אכזריותם של אנשים הרקיעה שחקים, ומיום שנודע לנו שאיוון הוא איזאק, התגברה הסכנה כפל כפליים. כל הזמן עודדנו זה את זה; ידידים שלנו מהגטו נספו, לא ידענו מה עלה בגורלו של ולנטיין, ולאיזאק לא היה מושג היכן משפחתו ואם מישוה בכלל בחיים.

השחרור הגיע במרץ 1944 ואיזאק שוב התגייס לצבא ונעלם לנו. אני התחלתי ללמוד כימיה בקייב. באביב 1952, כאשר עמדתי בתור בדואר, פנה אלי גבר נאה מאוד. הבטנו זה בעיני זו, וכעבור שנתיים נישאנו, אני ואיזאק, נפגשנו מחדש, בחיים חדשים.

LYDIA SAVCHUK

Place of rescue of Jews:
Vinnitsa, Ukraine

IN SEPTEMBER 1941, THE EINSATZGRUPPEN MURDERED THE JEWISH POPULATION OF VINNYTSIA. IN THE TWO-DAY MASSACRE, 28,000 PEOPLE DIED. NADEZHDA AND STEFAN SAVCHUK, ALONG WITH THEIR DAUGHTER LYDIA, HID SURVIVOR IZAAK TARTAKOVSKY IN THEIR HOME. IN THE 1950S, LYDIA AND IZAAK MARRIED. THEY HAVE TWO CHILDREN AND MANY GRANDCHILDREN. BECAUSE OF THE WAR IN UKRAINE (2022), LYDIA HAD TO BE EVACUATED TO SWITZERLAND.

DR. ANNA BANDO

BORN ON FEBRUARY 23, 1929 IN POLAND, LIVES IN POLAND

On October 3, 1944, after the end of the Warsaw Uprising, the Germans forced people out of their homes in Warsaw. Mom quickly began packing the most necessary belongings, along with a tablecloth belonging to the Śledź family whom we had visited in the ghetto.

In early 1941, in German-occupied Warsaw, my mother applied for a job at the registration office and immediately began exploiting her position. Thanks to this, she had access to a large number of registration cards and unrestricted entry to the ghetto. First, she created several fictitious registrations, allowing us to receive far more ration cards for jam and bread. I packed the surplus into my schoolbag, and together with my mother, we went to the ghetto—she on business and I, as her daughter.

The conditions in the ghetto grew more and more terrible with each passing month. Dead bodies lay in the streets covered with paper while small children begged for food, and diseases spread uncontrollably. The Jews were exhausted by the harsh conditions they were forced to endure. There was a stench of decaying bodies and feces. I used to bring food to the Śledź couple and their seven children, who lived in one of the ruined houses. None of them survived. One of those little snot-nosed brats who jumped with joy at the sight of the bread, which was awful and scratched their tongues because it was full of chaff. All that remains of them is that tablecloth. Mom protected it like a treasure; it was always with us; it accompanied us on our wanderings through the camp in Pruszków and Małopolska and Gdańsk. Then we returned with it to Warsaw, where our house burned down a few years after the war, but that tablecloth survived. It is a Sabbath tablecloth. Someone might say, “Eh, it’s just an old rag,” but it is a metaphysical tablecloth. Woven into its threads is the story of those murdered little ones. It is their shroud for eternity.

I entered the ghetto with my mother many times, but the last time was in early 1942 to take a Jewish girl out. My mother, Janina, was brave, intelligent and enterprising. As a divorced woman with a child in the 1930s, earning her own living and climbing the career ladder, she was a rare exception. She never gave up. In the ghetto, a Bund member named Hilary Alter approached my mother and asked for help. He was a blue-eyed blond who had chosen to stay behind the walls and asked

my mother to take his daughter, Lilka, with her. The scene of Hilary’s and Lilka’s farewell has haunted me throughout my life. To this day, eighty years later, I remember every second of that moment—a father saying goodbye to his child forever, voluntarily staying in the ghetto to face certain death.

Many terrible things happened to me during the occupation, and I took part in many dangerous actions. However, that moment changed everything in my life. Lilka became my sister. She moved in with us, and we hid her until 1945—almost four years. My mother, who could work miracles, arranged for Lilka to get false papers in her maiden name, Krysia Wójcik. Lilka loved cooking with our grandmother, who lived with us. When there was still snow, we went sledding, but only in the afternoons when it was already dark.

We were afraid because Lilka didn’t look like her father—she looked 100% Jewish. The neighbors must have suspected something, but no one was sure whether Lilka was Krysia, my cousin on my mother’s side. But no one asked us anything. We tried to live as normally as possible. Almost every day, an old friend, Dr. Mikołaj Borensztajn, who had false papers and worked as a stoker in the municipal boiler room, would drop in. However, we always had to be prepared for the worst. We had a plan for German searches. They usually came after curfew and we could hear their heavy boots on the stairs. Within a minute, I had to hide Lilka in a small cupboard in the kitchen and cover it with jars. At the same time, Grandma would quickly put on a dressing gown and run water into the bathtub, pretending it was just an ordinary evening. When she opened the door for the Germans, she would put on an innocent face—a little tired, a little bored—while Lilka felt that she would die of fear in her hiding place. We only had to escape to the roof once because we got a tip that the searches would be much more thorough that day, and Lilka might be discovered.

Then the Warsaw Uprising broke out, and after it ended, the four of us began a forced journey around Poland that lasted several years. The Śledź family were no longer in this world, Dr. Borensztajn returned to treating people, and Lilka eventually found her aunt in France. A few years ago, I donated the tablecloth to the POLIN Museum of the History of Polish Jews.

ד"ר אנה בנדו (Dr. Anna Bando)

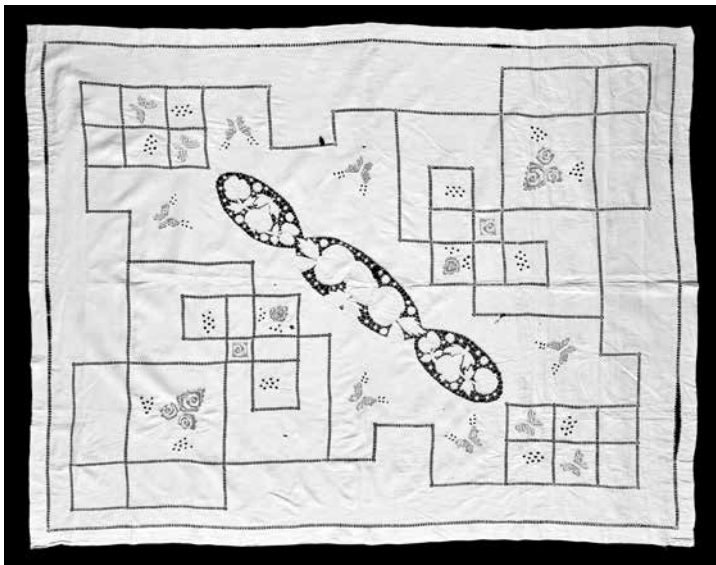
ב-3 באוקטובר 1944, לאחר תבוסת מרד ורשה הפולני, התחילו הגרמנים לסלק את תושבי ורשה מבתיהם. אימא ארזה מהר את החפצים החיוניים ביותר וגם את מפת השולחן של משפחת שלדז' (Ślędz'), משפחה שהיינו מבקרים בגטו.

בראשית שנת 1941, בוורשה הכבושה בידי הגרמנים, השיגה אימא עבודה במשרד לרישום ואישור מגורים ומיד התחילה לנצל את המעמד שלה. מתוקף תפקידה הייתה לה נגישות לכרטיסי רישום מגורים רבים ולהיתרי כניסה ללא הגבלה לגטו. בהתחלה היא סידרה כמה רישומים פיקטיביים שעל פיהם קיבלנו הקצבה גדולה יותר של תלושי מזון ללחם וריבה. את העודפים האלו הייתי אורזת בילקוט שלי וביחד עם אימא היינו הולכות לגטו, היא בתפקיד ואני בתור בתה. התנאים בגטו הורעו מאוד מחודש לחודש. על המדרכות שכבו אנשים מתים מכוסים בנייר, ילדים קטנים קיבצו נדבות, התפשטו מחלות. היהודים היו תשושים בגלל התנאים שבהם נאלצו לחיות. פשט סירחון של הפרשות ושל גופות נרקבות. באחד ממרתפי העוני התגוררו בני הזוג שלדז' עם שבעת ילדיהם, ואני הייתי מביאה להם אוכל. אף אחד מהם לא שרד. אף אחד מאותם הזאטוטים זבי חוטם, שהיו קופצים משמחה כשראו את הלחם, אפילו שהיה מאיכות גרועה ושרט את הלשון בגלל המוץ שבו. רק מפת השולחן הזאת נשארה אחריהם ואימא שמרה עליה כמו על אוצר. היא תמיד הייתה איתנו, ליוותה אותנו בנדודינו, במחנה בפרושקוב (Pruszków) ובהמשך במאלופולסקה (Małopolska) ובגדנסק (Gdańsk). כשחזרנו לוורשה הבאנו אותה איתנו. כמה שנים לאחר המלחמה הבית שלנו נשרף, אבל המפה הזאת שרדה. זו מפה של שבת, מישוה יגיד אולי שזה בסך הכל חתיכת סמרטוט, אבל זו מפה מטאפיזית, כי האריג שלה נושא את הסיפור של אותם הפעוטות שנרצחו. זה התכריך שלהם לעולם ועד.

פעמים רבות נכנסתי עם אמי לגטו, בפעם האחרונה בראשית שנת 1942, כדי להוציא משם ילדה יהודייה. אמי ינינה (Janina) הייתה אישה אמיצה, אינטליגנטית ובעלת תושייה. בשנות ה-30 היא הייתה גרושה, עם בת קטנה, התפרנסה בכוחות עצמה ופיתחה קריירה. זה היה דבר חריג מאוד. מעולם לא נכנעה. בגטו פנה אליה הילארי אלטר (Hilary Alter) שהיה חבר בבונד, וביקש עזרה. היה לו שיער בהיר ועיני תכלת, אך הוא החליט להישאר בתוך החומות ורק ביקש שאימא תיקח את בתו

לילקה (Lilka). תמונת הפרידה של הילארי מלילקה קרעה את לבי לכל החיים. עד היום, לאחר שמונים שנה, אני זוכרת כל שנייה מאותו אירוע. אבא שנפרד לעולמים מילדתו ונשאר מרצונו בגטו בו מחכה לו מוות בטוח. בתקופת הכיבוש קרו לי דברים איומים רבים, השתתפתי במבצעים מסוכנים רבים, אך הרגע הזה שינה את חיי לבלי הכר. לילקה הפכה להיות אחותי, היא גרה איתנו והסתרנו אותה עד שנת 1945, במשך ארבע שנים כמעט. אימא ידעה לעשות נפלאות והצליחה לסדר לילקה תעודות מזויפות עם שם הנעורים של עצמה, קרישה וויצ'יק (Krysia Wójcik). סבתא שלנו גרה איתנו ולילקה אהבה מאוד לבשל יחד אתה. כשהיה שלג, היינו יוצאות להחליק במזחלות, אבל רק אחר הצוהריים, אחרי שהחשיך. פחדנו, משום שלילקה לא הייתה דומה לאביה, היא נראתה כמו יהודייה במאה אחוזים. השכנים בוודאי חשדו, כי אין ספק שאיש לא האמין, שלילקה היא קרישה, ושהיא בת דודתי מצד אמי. אבל אף אחד לא שאל שאלות. אנחנו השתדלנו להמשיך לחיות בצורה רגילה ככל האפשר. כמעט כל יום היה בא אלינו ד"ר מיקולאי בורנשטיין (Mikołaj Borensztajn), מכר ותיק שהיו לו תעודות מזויפות, והוא עבד כמסיק במפעל עירוני לאספקת מים חמים. עם זאת תמיד היינו חייבים להיות מוכנים לגרוע מכל. הייתה לנו תכנית, למקרה שהגרמנים יבואו לעשות חיפוש. בדרך כלל הם היו מגיעים כבר לאחר שעת העוצר והיינו שומעים את הצעדים הכבדים של מגפיהם במדרגות. תוך דקה היה עליי לדחוף את לילקה לתוך ארונית קיר במטבח ולסדר צנצנות מקדימה, וסבתא הייתה לובשת מהר את החלוק ומתחילה למלא אמבטיה במים, כדי לשוות לבית מראה של חיים רגילים לעת ערב. כאשר הייתה פותחת את הדלת לגרמנים, היא הייתה מעמידה פנים תמימות, מעט עייפות ומעט משועממות, ובינתיים לילקה הייתה מתה מפחד במקום מחבואה. רק פעם אחת נאלצנו לברוח לגג, כי העבירו לנו מידע שבאותו יום יערכו חיפושים מדוקדקים יותר, ולילקה עלולה להתגלות.

אחר כך פרץ מרד ורשה הפולני ובסיומו נאלצנו ארבעתנו לנדוד במשך כמה שנים ברחבי פולין. משפחת שלדז' כבר לא הייתה בחיים, ד"ר בורנשטיין חזר למקצועו לרפא אנשים, ולילקה מצאה בצרפת את דודתה. לפני כמה שנים תרמתי את מפת השולחן של משפחת שלדז' למוזיאון לתולדות יהודי פולין בוורשה.

DR. ANNA BANDO

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

ANNA BANDO AND HER MOTHER JANINA SAVED
THREE PEOPLE FROM DEATH: ALTER LILIANA
(WÓJCIK KRYSTYNA), DR. BORENSZTAJN MIKOŁAJ
(BORECKI MIKOŁAJ) AND GRYNBERG CHAIM
(ŁUKOMSKI LUKAUSSY).

PROF. DR. WITOLD LISOWSKI

BORN ON OCTOBER 10, 1932 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Fejgele missed her mother and brother very much. Almost everyone she knew had been murdered in Treblinka or the other death camps. Despite the decent care and conditions at the convent, she felt lonely. The separation from Dudek, her brother, and her mother, the only close family she had left, became unbearable. So, she escaped and began looking for her brother.

My father, an officer in the Polish Army, died at the very beginning of the war. My mother, Zofia, was left alone with three sons. She not only had to care for three teenagers but also support the entire family. It was not easy during the war, but my mother was a very resourceful and wise person. She set up a shop and divided the household chores between the three of us. At the time, we lived in Henryków near Warsaw, where 1/3 of the inhabitants were Jewish. Among them was the Inwentarz family, our closest neighbors and friends. In February 1940, the Germans, in revenge for the assassination of the German mayor, shot 300 residents of Henryków in Palmiry, including Symche Inwentarz, who left behind two children: Fejgele and Jósef, known as Dudek. Shortly after these events, the Germans established a ghetto in Ludwisin and transferred the Jews of Henryków there. Little Fejgele was luckily placed in an orphanage at a Franciscan convent in Warsaw, while Dudek, for a very large sum of money, was placed with a Polish family in Praga.

When his sister appeared in the doorway of the apartment where Dudek was hidden, the landlady threw them both out onto the street. She didn't want to take any more risks, even though she had been paid quite well to hide Dudek. Fejgele and Dudek wandered around Warsaw until they met their mother, who was also hidden on the "Aryan" side. From that moment, Bella must have known that their chances of survival had dropped to almost zero. In complete resignation, she went with

Fejgele to the ghetto, and told Dudek to leave and find shelter. Fejgele and Bella died in April 1943 during the ghetto uprising.

One afternoon in the autumn of 1943, as I was on my way home, a ghostly figure, a shadow of a man emerged from the bushes onto the street. He blocked my path and whispered, "Witek." That's when I recognized him. It was Dudek. He had been walking at night through the forests and villages of Mazovia looking for food and shelter for several months. Occasionally, he encountered friendly people who offered him a place to sleep, something to eat, or clothes to wear. Completely exhausted, but hopeful, he decided to come to Henryków. When I approached to greet him, he fainted. I had to pick him up and carry him home. Fortunately, it was already dark, and I did not meet anyone on the way.

My mother was terrified by Dudek's condition. We feared he might die. Calling a doctor was too risky. We decided to bathe him first, wash him thoroughly, and give him new clothes. The warm water had a positive effect on Dudek. His body was cold and exhausted, but slowly, day by day, he regained his strength. We furnished a small room in the attic for him, where he had to stay hidden all day. Every day, I gave him an account of what was happening "in the free world." Mom ran an "open house," with many people coming and going, so Dudek had to remain very quiet in his lock-up. In the spring of 1944, amidst all this great misfortune, we had a bit of luck. We managed to find work for Dudek as a shepherd in the countryside. In August, the uprising broke out, and our house burned down. If Dudek had been with us, he would have had no chance of survival. But with my birth certificate, he survived in the countryside until the end of the war as Witold Lisowski. After liberation, Dudek's aunt, Dora, was also found, and they emigrated to Israel together.

פרופ' ויטולד ליסובסקי (Prof. Witold Lisowski)

פייגלה (Fejgele) התגעגעה מאוד לאמה ולאחיה. כמעט כל מי שהכירה נרצח בטרבלינקה (Treblinka) או במחנות השמדה אחרים. היא הרגישה בודדה במנזר. למרות שקיבלה שם טיפול טוב ותנאים הוגנים, לא הצליחה להתמודד עם הפרידה מאחיה דודק (Dudek) ומאימא שלה, שהיו הקרובים היחידים שלה שנותרו בחיים. היא ברחה והתחילה לחפש את אחיה.

אבי שהיה קצין בצבא הפולני, נהרג מיד בראשית המלחמה. אמי זופיה (Zofia) נשארה לבד עם שלושה בנים מתבגרים, והיה עליה לא רק לגדל אותם אלא גם לדאוג לפרנסה. זה לא היה דבר קל בזמן המלחמה, אך אימא הייתה אישה חכמה ובעלת תושייה. היא פתחה חנות ואת עבודות הבית חילקה בין שלושתנו. גרנו אז בעיירה הנריקוב (Henryków) ליד ורשה, ששליש מתושביה היו יהודים. השכנים הקרובים ביותר שלנו, שהיו גם החברים, היו משפחה יהודית בשם אינוונטאז' (Inwentarz). בפברואר 1940, כנקמה על התנקשות בראש העיר הגרמני, הרגו הגרמנים 300 תושבי הנריקוב בפאלמירי (Palmiry), הנריקוב, ובכללם שמחה (Symche) אינוונטאז', שהותיר אחריו שני יתומים: פייגלה ויוסף (Josef) המכונה דודק (Dudek). זמן קצר לאחר אירועים אלו פתחו הגרמנים גטו בלודווישין (Ludwisin) והעבירו אליו את היהודים מהנריקוב. לפייגלה הקטנה נמצא מקום בבית היתומים במנזר של נזירות פרנציסקניות בוורשה, ודודק נמסר למשפחה פולנית ברובע פראגה (Praga) בוורשה תמורת תשלום גבוה מאוד.

כאשר אחותו של דודק התייצבה על סף הבית שבו הוסתר דודק, זרקת בעלת הדירה את שניהם לרחוב. היא לא רצתה לקחת סיכונים נוספים, למרות שהייתה מקבלת סכום נאה עבור החזקת אינוונטאז' הקטן. פייגלה ודודק הסתובבו בוורשה עד שהצליחו למצוא את אימא שלהם, שגם היא הסתתרה ב"צד הארי". מאותו רגע ידעה בלה (Bella) שסיכויי ההישרדות שלהם ירדו כמעט לאפס. מיואשת לחלוטין נכנסה

עם פייגה לגטו, ולדודק אמרה להיפרד מהן ולחפש לעצמו מקום מסתור. פייגלה ובלה נספו במהלך המרד בגטו, באפריל 1943.

בסתיו 1943 אחר הצהריים הייתי בדרך הביתה, ופתאום מבין השיחים ברחוב הגיחה דמות, כמו רוח רפאים, צל אדם. הוא נעמד מולי ואמר: ויטק (Witek). ברגע זה זיהיתי אותו. זה היה דודק, שבמשך כמה חודשים הסתובב בלילות ביערות ובכפרים בחבל מזובשה (Mazowsze) וחיפש אוכל ומחסה. מזמן לזמן פגש אנשים טובים שהלינו אותם, נתנו לו דבר מה לאכול וללבוש. הוא היה תשוש לגמרי, בלי כוחות, אבל כסיכוי האחרון החליט לבוא להנריקוב. כאשר התקרבתיו כדי לברכו לשלום, הוא התעלף. נאלצתי לקחת אותו על הידיים וכך הבאתי אותו אלינו הביתה. למרבה המזל היה כבר חושך ולא פגשתי איש בדרך.

אימא שלי הייתה מבוועתת ממצבו של דודק. חששנו שימות. לא יכולנו לקרוא לרופא, זה היה מסוכן מדי. החלטנו קודם כל לרחוץ אותו היטב, לעשות לו אמבטיה ולהלביש בגדים חדשים. המים החמים היטיבו עם דודק. גופו היה קר ותשוש. בהדרגה, מיום ליום חזרו לו כוחותיו. סידרנו לו חדר קטן בעליית הגג שבו היה עליו לשהות במשך ימים שלמים. אני דיווחתי לו כל יום מה קורה "בעולם החופשי". אימא ניהלה "בית פתוח", כל הזמן היו אצלנו אנשים רבים, לכן דודק נאלץ לשבת באמת בשקט בכלאו.

בתוך כל המצב הרע הזה היה לנו באביב 1944 מעט מזל. הצלחנו למצוא לדודק עבודה בכפר, בתור רועה צאן. באוגוסט פרץ המרד והבית שלנו נשרף. אילו היה דודק באותו זמן אצלנו, לא היה לו סיכוי להינצל. הוא שרד בכפר בעזרת תעודת הלידה שלי עד סוף המלחמה, בתור ויטולד ליסובסקי. לאחר השחרור נמצאה גם דודתו דורה (Dora), והם עלו ביחד לישראל.

PROF. DR. WITOLD LISOWSKI

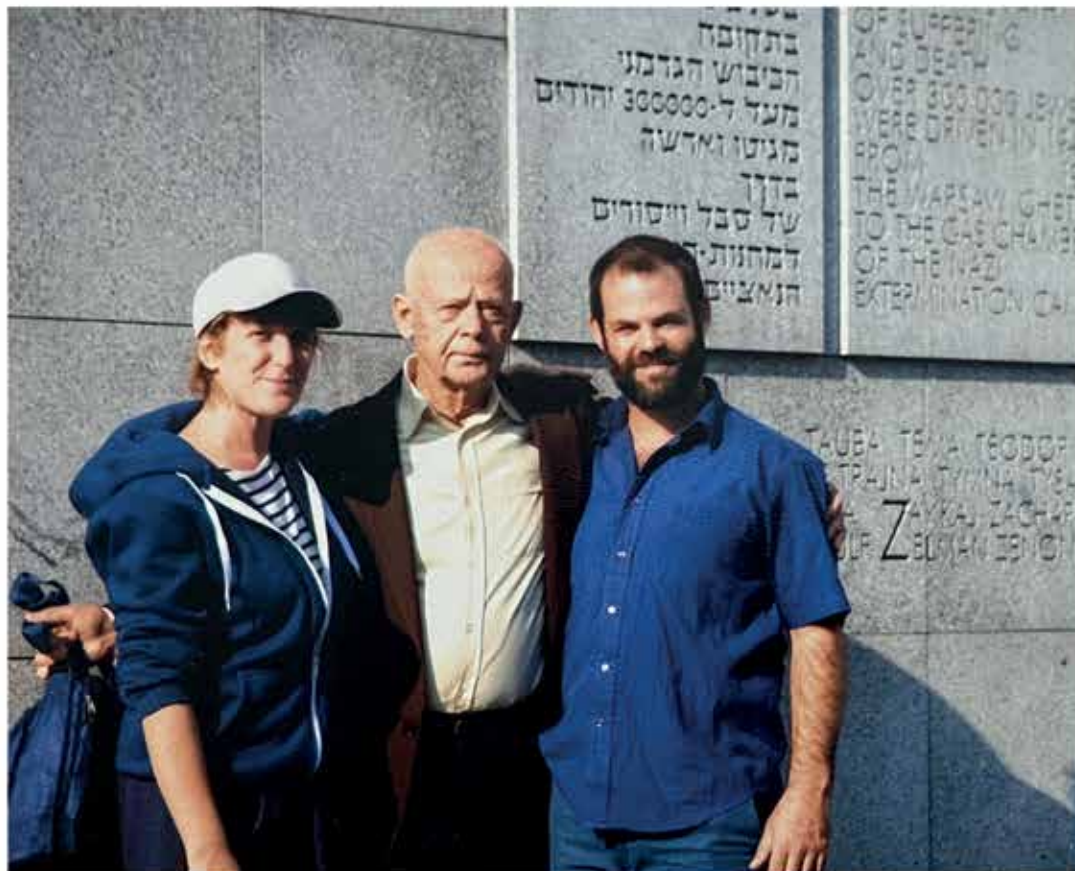
ZOFIA JĘDRYSIAK-LISOWSKA
AND HER SON WITOLD
LISOWSKI SAVED JÓZEF
DUDEK INWENTARZ FROM
DEATH. DESPITE ALL OF THEIR
EFFORTS, THEY COULD NOT
GET HIS MOTHER BELLA AND
SISTER FEJGELE OUT OF THE
GHETTO. DUDEK'S FAMILY
STILL LIVES IN ISRAEL.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

THE FAMILY
OF THE SURVIVORS
TODAY AND MEETINGS
WITH THE RIGHTEOUS

MEMORIES

PAULIEN REITSMA

BORN ON AUGUST 02, 1937 IN NETHERLANDS, LIVES IN NETHERLANDS

Mother prepared a bed for Lya in a separate room. We had a spacious house with plenty of room for everyone. We wanted Lya to feel comfortable and have a good night's sleep. After we had eaten dinner, she washed up and went to her room. Just before going to bed, my parents went to say „good night” and found her crying. She was scared and didn't want to sleep alone. My mother brought her to our room, and from that moment on, we slept together. Although I was just a small child, I could sense the fragility of life. Lya, like me, had a sister and parents—yet she had been separated from them. Not long ago, they had lived a peaceful life as Dutch citizens. However, suddenly, they became unwanted Jews in their own country, and their lives were in danger.

It was April 1943, and it was very warm. I remember this because April here can still be very cold. At the time, we lived in Amersfoort in a large house where my father had his medical practice. My father, Hugo, was an ophthalmologist, and my mother, Kathy, a nurse. They worked together at home, which was very convenient for my mother because, in addition to me, there was also my little sister Francine. The house was always filled with people, patients, and guests. There was always something going on, from morning till night. My parents were very helpful; although my father was an ophthalmologist, he provided first aid to those in need. A doctor is always a doctor. He was knowledgeable in many areas.

The Netherlands declared neutrality when the war broke out. In May 1940, the Germans nevertheless occupied our country. At that time, the situation of the Jews deteriorated drastically. Anti-Semitism had already been reaping its harvest before the occupation, but it intensified after 1940. In February 1940, the honor of my nation was defended by a general strike led by the communists against the deportations of Jews. Unfortunately, it did not help much. Things soon changed.

The Germans executed the strike leaders, and the Dutch police and gendarmerie began to cooperate closely with the occupiers. Even here, in Amersfoort, there was a concentration camp. My parents spoke about it frequently in front of us children, not realizing that I understood much of it despite my young age.

That memorable April, my father's friends, Wilhelmina and Jan, visited us on their bikes, bringing Lya with them. At that time, many Jews had to change their names and obtain false papers, which was both risky and expensive. Often, Jewish children couldn't remember their new names, making them easy to detect, as spies were everywhere. Lya remained Lya, however. There was no need to change her name; she looked “good,” and no one in our city knew her. She was born and raised in Utrecht, where her father, Leo, was an accountant, and her mother, Renee, was a housewife. The only thing that needed changing was her story. From the moment she crossed our threshold, she became our cousin from Rotterdam, whose parents had been bombed.

Despite this, we had to keep a constant watch over her. She couldn't go out into the street, and I had to ensure she didn't draw too much attention from my father's patients because someone might have suspected something. We had to change housekeepers several times because they were too curious about Lya's story and questioned her about her previous life. My mother was quick to dismiss them. When liberation came, Lya left our room with tears in her eyes. After two years together, we had become like family. Fortunately, Lya's sister, Elly, survived, hidden with our friends Wilhelmina and Jan. Leo and Renee died. Their daughters had no memento of them. Only many years later, someone unexpectedly gave the sisters a postcard their father had thrown out from the transport to the camp. It was written in pencil, dated May 1944, and addressed to a neighbor in Utrecht.

פאולין רייטסמה (Paulien Reitsma)

אימא סידרה מיטה לליה (Lya) בחדר נפרד. היה לנו בית גדול והיה מספיק מקום לכולם. רצינו שהיא תרגיש בנוח ותישן היטב. אחרי ארוחת הערב היא התרחצה והלכה לחדר שלה. רגע לפני שהם שכבו לישון נכנסו הוריי לחדרה כדי להגיד לה "לילה טוב" ומצאו אותה בוכה. היא לא רצתה לישון לבד, פחדה והרגישה בודדה. אימא הביאה אותה לחדר שלנו ומאז כבר ישנו ביחד. למרות שהייתי ילדה קטנה, הייתה לי תחושה תת הכרתית של שבריריות החיים. לליה, כמו לי, היו הורים ואחות, והיא הופרדה מהם. עד לא מזמן הם ניהלו אורח חיים רגוע בתור הולנדים, ופתאום הפכו להיות יהודים בלתי רצויים בארצם וחייהם היו נתונים בסכנה.

היה זה אפריל 1943, מזג האוויר היה ממש חם. אני זוכרת זאת, משום שלפעמים באפריל עדיין קר מאוד אצלנו. גרנו אז באמרספורט (Amersfoort), בבית גדול, שבו הייתה לאבי קליניקה. אבי יוחו (Hugo) היה רופא עיניים ואמי קטי (Kathy) הייתה אחות. הם עבדו ביחד בבית וזה היה נוח מאוד לאמא, משום שבנוסף לי הייתה גם אחותי הקטנה פרנסין (Francine). הבית היה תמיד מלא אנשים, לקוחות ממתינים, אורחים. מהבוקר עד הערב קרו דברים. הוריי היו תמיד מוכנים לעזור, ואבא, למרות שהיה רופא עיניים, הגיש גם עזרה ראשונה לנזקקים, במידת הצורך. רופא הוא רופא, הוא חייב היה להתמצא בדברים רבים.

מיד עם פרוץ המלחמה הכריזו ארצות השפלה על ניטרליות, אך בכל זאת במאי 1940 התחילו הגרמנים את כיבוש ארצנו. או אז הורע מצבם של היהודים באופן קיצוני. עוד לפני הכיבוש הייתה האנטישמיות קוצרת את יבולה, אך כמובן לא באותו היקף כמו לאחר שנת 1940. רק שביתה כללית שארגנו הקומוניסטים בפברואר 1941 נגד גירוש היהודים הצילה את כבודו של עמי. למרבה הצער זה לא עזר הרבה. מאותו רגע חלו שינויים רבים מאוד. הגרמנים הרגו את מנהיגי השביתה, והמשטרה ההולנדית והז'נדרמים מיהרו לשתף פעולה עם הכובש. אפילו אצלנו, באמרספורט, היה מחנה ריכוז. הוריי דיברו על זה הרבה, גם בנוכחותנו, הילדים, כי חשבו שאני קטנה מכדי להבין משהו מזה.

באותו אפריל בלתי נשכח הגיעו אלינו באופניים החברים של אבא, וילהלמינה (Wilhelmina) ויאן (Jan), והביאו אתם את ליה. באותו זמן יהודים רבים החליפו שמות משפחה, צריך היה לדאוג להם לתעודות מזויפות, וזה היה יקר ומסוכן. לא אחת לא הצליחו הילדים היהודים ללמוד את שמותיהם החדשים, ואז קל היה לגלות אותם; מלשינים הסתובבו בכל מקום. אבל ליה נשארה ליה. לא היה צריך להחליף לה את השם, המראה שלה היה "טוב", ובעיר שלנו אף אחד לא הכיר אותה. היא נולדה וגדלה באוטרקט (Utrecht) שבה היה אביה לאו (Leo) מנהל חשבונות, ואמה רנה (Renee) עקרת בית. כל מה שצריך היה זה לשנות את הסיפור שלה. מרגע שעברה בדלת ביתנו היא הפכה לבת הדודה שלנו מרוטרדם (Rotterdam) שהוריה נהרגו בהפצצה.

עם זאת צריכים היינו להשגיח עליה כל הזמן. היא לא יכלה לצאת לרחוב, ואני הייתי צריכה לשמור שהיא לא תעורר תשומת לב בקרב הפציינטים של אבי, משום שאי אפשר היה לדעת מי עלול לנחש מה. כמה פעמים נאלצנו להחליף את עובדות משק הבית שלנו אם התעניינו יותר מדי בסיפור של ליה ושאלו אותה פרטים על החיים הקודמים שלה. אימא הייתה מגיבה מיד ומפטרת אותן.

כאשר הגיע השחרור ליה עזבה את החדר שלנו עם דמעות בעיניים. לאחר שנתיים משותפות הפכנו כבר למשפחה. למרבה המזל אחותה של ליה, אלי (Elly), שגם היא הוסתרה אצל מכרים של וילהלמינה ויאן, ניצלה גם כן. לאו ורנה נספו, ולבנותיהם לא נותרה כל מזכרת מהם. רק כעבור שנים רבות מישוהו העביר לאחיות במפתיע גלויה שאביהן זרק מהמשלוח, בנסיעה למחנה. היא הייתה כתובה בעיפרון, מתוארכת למאי 1944 וממוענת לשכן באוטרקט.

PAULIEN REITSMA

Place of rescue of Jews:
Amersfoort/Utrecht,
Netherlands

THE BROES FAMILY TOOK LYA FRANK IN FOR TWO YEARS, HIDING HER UNTIL THE LIBERATION OF THE NETHERLANDS. LYA'S SISTER, ELLA, SURVIVED THE HOLOCAUST, ALSO HIDDEN BY A DUTCH FAMILY IN UTRECHT. BOTH GIRLS' PARENTS, LEO AND RENEE, WERE MURDERED IN AUSCHWITZ IN 1944. OF THE 140,000 DUTCH JEWS, 105,000 WERE DEPORTED TO DEATH CAMPS. THEY WERE MAINLY MURDERED IN AUSCHWITZ AND SOBIBOR.

MARIA GRZYBOWSKA

BORN ON JUNE 08, 1926 IN POLAND, LIVES IN SWEDEN

Roman and Helena got married right after the war. They had a real wedding this time. For two years, they had been in a fictitious marriage. Helena had gotten false papers, and as Roman's wife, a Polish Catholic, she accompanied him to work in a German factory in Radom. It was after our neighbors informed on us for helping Jews and the Germans killed everyone—ten people in total. Only Helena survived, spared only because she wasn't home at the time.

The story of saving these people was the most poignant experience in my life. My parents spoke very openly with us about the injustice these individuals faced from the very outbreak of the war and the first persecution of Jews. We never doubted that we had to help them. It was also a way of fighting the occupier and their absurd new regulations, which they had been introducing in Poland since September 1939. At times, we even had the impression that the main task of the Germans was to spread hatred of Jews. Warsaw fell very quickly, the front moved east, and the Nazis began exterminating the population in occupied Polish cities. My parents, who had survived World War I, had never seen anything like this before—hatred, hatred, and more hatred. There were two sides to all this. One felt unreal because it was hard to believe that so much evil could exist in the human soul. The other was very real because human lives were being annihilated.

My brother, Roman, had been smuggling food and other necessities into the Warsaw ghetto from the very moment it was established. During one of his trips "behind the wall," he met the Kac family. After many wanderings, they had moved from Łódź to Warsaw, hoping that the conditions in the capital's ghetto would be better. I don't know if he fell in love with Helena Kac at that time, but he very quickly decided to move the entire family "to the Aryan" side. They lived with us, of course. Then Roman moved the Beatuses, Weinrebs, and Wolmans

out of the ghetto. 1942 was a terrible year, as the Jews of Warsaw were being murdered in Treblinka. The apartment became so crowded that it was impossible to breathe.

My mother organized a division of duties, which worked very well during the day. Those with false papers could go out, but not for long and not too far. Some even managed to bring in food or hustle up some money somewhere, because feeding such a crowd of people was not easy. At home, everyone had something to do, because my parents believed that idleness was the worst thing for the body and soul. So we took turns peeling potatoes, doing laundry, and scrubbing floors. I must admit, everyone did their best. My family pretended to the neighbors that we had two or three cousins at home and on the outside we tried to live normally. School, work, some small social gatherings continued but, of course, never at our home. Helena found a job and, like us, went out every morning to go about her business. On that terrible day in 1944, neither we nor she were at home. The Gestapo, likely tipped off by the neighbors, burst into our apartment, dragged everyone outside, and shot them in the street. After that, our family had to split up, each of us living somewhere else so that the Germans wouldn't find us. Roman arranged for a marriage certificate for himself and Helena from a priest he knew. As a married couple they volunteered for work in Radom. We had to cover up all traces of ourselves, because otherwise the Germans would have murdered us too.

Helena and Roman were like one tree, like a single trunk—inseparable. She was over 15 years older than him, exhausted by war, stress, and mourning for her entire family. All this meant that she could not have children, although she yearned to have them very much. That is why, after the wedding, they decided to adopt a Jewish war orphan, Zosia, with whom they created a new wonderful family, far from Europe, in America.

מריה גז'יבובסקה (Maria Grzybowska)

רומן (Roman) והלנה (Helena) נישאו מיד לאחר המלחמה. זו הייתה החתונה האמיתית שלהם, משום שמזה שנתיים הם היו נשואים בנישואים פיקטיביים. הלנה קיבלה תעודות מזויפות, ובתור אשתו הפולנייה והקתולית של רומן, נסעה אתו לעבוד דות כפייה בבית חרושת הגרמני בראדום (Radom). זה היה לאחר ששכנים הלשינו עלינו שאנחנו עוזרים ליהודים. הגרמנים הרגו את כולם. עשרה אנשים. רק הלנה ניצלה, כי היא בדיוק לא הייתה בבית.

סיפור הצלת אנשים אלו הוא סיפור הכי מכמיר לב שחוויתי בחיי. מרגע פרוץ המלחמה והרדיפות הראשונות, דיברו אתנו ההורים בבית בפתיחות מלאה על העוול שנעשה ליהודים. מעולם לא היו לנו ספקות שחייבים לעזור להם, ושגם זו צורה של מאבק נגד הכובש, אל מול החוקים החדשים האבסורדיים שהם הנהיגו מספטמבר 1939 בפולין. היה רגע שחשבנו אפילו, שהמשימה העיקרית של הגרמנים היא לה־פיץ שנאה כלפי יהודים. ורשה נפלה מהר מאוד, החזית נעה מזרחה, והנאצים התחילו בפעולות להכחדת האוכלוסייה בערים הכבושות של פולין. הוריי, ששרדו את מלחמת העולם הראשונה, מעולם לא ראו דבר כזה קודם לכן: שנאה, שנאה ושוב שנאה. לכל זה היו שני פנים: פן אחד שנראה קיקיוני, משום שקשה היה להאמין שייתכן רוע רב כל כך בנשמתו של האדם, ופן שני, מציאותי מאוד, משום שחיי אדם חוסלו בפועל.

מרגע הקמת הגטו היה אחי רומן מבריה לשם מזון ופריטים נחוצים נוספים. באחת הפעמים כאשר שהה "בתוך החומות" הוא הכיר את משפחת כץ (Kac), שלאחר תה־פוכות רבות עברה מלודז' לוורשה, בתקווה שהתנאים בגטו בעיר הבירה יהיו טובים יותר. איני יודעת אם כבר אז הוא התאהב בהלנה כץ, אבל מהר מאוד החליט להוציא את כל המשפחה ל"צד הארי". הם באו לגור אתנו, כמובן. אחר כך הוא הוציא מהגטו את משפחת וולמן (Wolman), ויינרב (Weinreb) ובאטוס (Beatus). השנה

ההיא, 1942, הייתה שנה איומה, בה נשלחו יהודי ורשה למוות אכזרי בטרבלינקה. הדירה שלנו הייתה צפופה כל כך, שקשה היה לנשום.

אימא חילקה לכולם תפקידים, דבר שהוכיח את עצמו מצוין בשעות היום. מי שהיו לו תעודות מזויפות יכול היה לצאת החוצה, אבל לא להרבה זמן ולא רחוק מדי. היו אפילו שהצליחו לארגן מוצרי מזון, להרוויח מעט כסף "בשחור", משום לא היה קל להאכיל מספר כה גדול של אנשים. גם בבית חייב היה כל אחד להיות עסוק במלאכה כלשהי, כי הוריי סברו שבטלה היא הדבר המזיק ביותר לגוף ולנפש. כך, בתורות, הם קילפו תפוחי אדמה, עשו כביסה, שטפו רצפות. אני חייבת לציין שכל אחד מהם עבד כפי יכולתו. משפחתי העמידה פנים בפני השכנים שגרים אצלנו שניים-שלושה בני דודים, וכלפי חוץ השתדלנו להמשיך לחיות בצורה רגילה. בית ספר, עבודה, מפגשים קטנים עם חברים, כמובן לעולם לא אצלנו בבית. הלנה קיבלה עבודה והייתה יוצאת איתנו מדי בוקר לענייניה. באותו יום נורא בשנת 1944 אנחנו והיא לא היינו בבית. אנשי הגסטאפו, שקיבלו כנראה מידע מהשכנים, התפרצו לדירה שלנו, הוציאו ממנה בכוח את כולם וירו בהם ברחוב. כדי שהגרמנים לא ימצאו את משפחתנו נאלצנו להיפרד, וכל אחד עבר לגור במקום אחר. כומר שהכרנו סידר לרומן תעודת נישואין עם הלנה, ובתור זוג נשוי הם התנדבו לעבודה בעיר ראדום (Radom). היינו חייבים לטשטש מאחורינו את כל העקבות, אחרת הגרמנים היו רוצחים גם אותנו.

הלנה ורומן היו כמו עץ אחד, כמו גזע אחד, בלתי נפרדים. היא הייתה מבוגרת ממנו ב-15 שנים, תשושה מהמלחמה, מלחץ ומאבל על כל בני משפחתה, ובגלל זה היא לא הצליחה להביא לעולם ילדים שהיא כל כך רצתה. אחרי המלחמה הם החליטו לאמץ יתומת מלחמה יהודייה, זושה (Zosia), ואתה בנו משפחה נהדרת חדשה בארצות הברית, הרחק מאירופה.

MARIA GRZYBOWSKA

THROUGH THEIR NUMEROUS EFFORTS,
THE GRZYBOWSKI FAMILY MANAGED TO SAVE OVER
20 PEOPLE, INCLUDING MEMBERS OF
THE KAC, WEINREB, BEATUS, AND WEIMAN
FAMILIES. UNFORTUNATELY, NOT EVERYONE WHOM
THE GRZYBOWSKI FAMILY SHELTERED SURVIVED
THE HOLOCAUST.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC

BORN ON MARCH 28, 1932 IN POLAND (TODAY LITHUANIA), LIVES IN LITHUANIA

It was autumn 2014, on a terribly rainy day, and I was home alone. I had been a widow for a long time, and my children had built their houses in other places. It was already late afternoon when I heard voices in the yard. I opened the door, and I saw a strikingly good-looking woman, she was very beautiful. She asked me, in slightly broken Polish, if I was the daughter of Wincent and Katarzyna. When I confirmed this, she came closer, hugged me tightly, and said: “Whether you like it or not, we are your family! My name is Ania Kaplan. I am Fania’s daughter.”

Fajga—known as Fania at home—was from the Dusiacki family. She was confined to the Vilnius ghetto and, on February 13, 1943, sent to Ponary for execution. Five family members were in the house: Gida, Fania, Henio, and their parents. They ran a restaurant in Vilnius and were our friends. Every year, they would come to us in Wojdaty for the holidays. The mother and her two daughters were sent to the ghetto. Their father disappeared somewhere outside the ghetto, and we never found out how or where he died. Henio joined the partisans and later, together with Anders’ army, reached Palestine and remained there.

It was very cold that day, and maybe that’s why Fania survived. She stood over the pit with her mother and sister, wearing only her underwear because the Germans ordered Jews to undress before shooting them. No one knows how the bullet missed Fania. On days when there were not a large number of victims to execute, instead of shooting with machine guns, they would line up as many executioners as there were victims and shoot them with regular rifles. Maybe the German who aimed at Fania that day was too drunk to shoot accurately. As her mother and Gida fell into the pit, they pulled Fania down with them, and the bodies of the other victims covered her. Because it was a very cold day, the Germans did not bother checking whether anyone was still alive in the pits. Later that evening, when it was completely dark, Fania climbed out and began making her way through the forest toward our house. She had always been very intelligent and had an excellent sense of direction, even as a small child. That’s why, despite her extreme exhaustion, she walked three kilometers and found our farmstead on that February night, barefoot and dressed only in her underwear.

That was the day my sister got married and we had a few guests at home for the occasion. There was music, vodka, and some snacks. Everyone was gathered in the room. I was preparing a pickle in the kitchen when I saw Fania’s face in the window. She looked like a ghost. I called my mother, who discreetly let her into the house and immediately closed the kitchen door. Fortunately, the guests were already drunk, and no one had noticed anything. One of my sisters boiled water, washed Fania, and gave her some clothes. At that exact moment, we heard a knock on the door, and some words spoken in German. I was so scared I almost wet myself. I was shaking all over. But my mother was strong and always managed to keep cool. She immediately placed Fania on our bed on the stove—we had our own bed on top of the stove in a special niche. She told me and my younger sister to lie on Fania, covered us with duvets, and pulled the curtain over us. The Germans first entered the room, where our father started to offer them vodka so that they would toast the newlyweds. He also gave them some meat and bacon. Eventually, they went into the kitchen, saying they were looking for Jewish fugitives from Ponary. They started looking around the corners. When they approached the stove, my mother, completely calmly, not even taking her eyes off the pots, asked them to speak quietly, because her two little daughters were sleeping behind the curtain. One of the Germans pulled the material aside slightly and saw our two heads. Then he turned around and walked away without any interest.

After the war, Fania and her husband first left for Poland and later settled in Sweden. When the communist system collapsed, Fania intensified her search for the Bujel family, with whom she had lost contact. Unfortunately, she died in the meantime, leaving her daughter Anna with only a note that said: Wincenty Bujel, Wojdaty. Anna spent several months asking various old neighbors for the Bujel family’s new address. She finally reached Leokadja in October 2014. “My mother always spoke of you with the highest regard. She called you her family. That is why I repeat: what you did for her is stronger than blood ties because you risked your blood, your lives. These are bonds that can never be broken.”

לאוקדיה קטרינה בויאל-חנינוביץ (Leokadia Katarina Bujel-Chaninovic)

זה אירע בסתיו 2014. מזג האוויר היה גשום מאוד ואני הייתי לבד בבית. כבר שנים רבות הייתי אלמנה, הילדים בנו את בתייהם במקומות אחרים. בשעת בין ערביים שמעתי פתאום קולות בחצר. פתחתי את הדלת ובפתח עמדה אישה מרשימה, יפה מאוד, ובשפה פולנית משובשת מעט שאלה אם אני הבת של וינצנטי (Wincenty) וקטז'ינה (Katarzyna). כאשר אישרתי שאכן אני בתם, היא התקרבה, חיבקה אותי בכל הכוח ואמרה: תרצו או לא תרצו, אנחנו המשפחה שלכם! קוראים לי אניה קפלן (Ania Kaplan), אני הבת של פניה (Fania).

פייגה (Fajga), שבבית שלנו קראנו לה פנייה, הייתה בת למשפחת דושצקי (Dusiaccy) שהיו סגורים בגטו של וילנה, וב-13 בפברואר 1943 נשלחו להורג בפונארי (Ponary). המשפחה שלהם מנתה חמישה אנשים: גידה (Gida), פניה, הניו (Henio) וזוג הורים. הייתה להם מסעדה בוילנה והם היו ידידים שלנו. בכל שנה הם היו באים אלינו, לווידאטי (Wojdaty), לחופשה. אימא שלהם עם שתי הבנות הגיעה לגטו. האב נעלם מחוץ לגטו ולעולם לא נודע לנו כיצד והיכן נספה. הניו הצטרף לפרטיזנים ואחר כך הגיע עם צבא אנדרס לפלשתינה והשתקע שם. ביום ההוא שרר קור גדול מאוד, ואולי בזכות זה פנייה שרדה. היא עמדה מעל הבור יחד עם אמה ואחותה, בבגדים תחתונים בלבד, משום שהגרמנים, לפני שירו ביהודים, ציוו עליהם להתפשט. לא ברור איך קרה שהכדור לא פגע בפנייה. כאשר ביום נתון לא היה לגרמנים מספר רב של נידונים למוות, אז במקום לירות עליהם ממקלעים הם היו מעמידים מולם יורים חמושים ברובים רגילים שמספרם כמספר הנידונים. אולי הגרמני שכיוון לפנייה היה באותו יום שיכור מכדי לפגוע. האם וגידה נפלו לבור ומשכו אחריהן את פנייה, וכעבור רגע גופות של קורבנות נוספים כיסו אותה. מכיוון שהיה זה יום קר מאוד, לגרמנים לא היה חשק לבדוק אם נותרו עדיין אנשים חיים בבורות, ובזכות זה מאוחר בערב, כבר בחשכה מוחלטת, פנייה יצאה החוצה והתחילה לפלס דרכה ביער אל ביתנו. היא הייתה תמיד אינטליגנטית מאוד ובעלת התמצאות מעולה בשטח, אפילו בתור ילדה קטנה. לכן, למרות התשישות הקיצונית, בחודש פברואר, בלילה, כשהיא לבושה בתחתונים בלבד ויחפה, היא צעדה שלושים קילומטר ומצאה את המשק שלנו.

באותו יום נערכה מסיבת חתונה של אחותי, ולכבוד זה היו בביתנו כמה אורחים. הייתה מוזיקה, וודקה, מתאבנים. כולם ישבו בחדר ואני הכנתי בצקיות במטבח, ואז ראיתי דרך החלון את הפנים של פנייה. היא נראתה כמו רוח רפאים. קראתי לאימא, והכניסה אותה בחשאי הביתה ומיד סגרה את דלת המטבח. למרבה המזל האורחים כבר היו שיכורים ואף אחד לא הרגיש דבר. אחת מאחיותיי הרתיחה מים, רחצה את פנייה, נתנה לה בגד כלשהו, ובדיוק באותו רגע שמענו דפיקה בדלת ודיבורים בגרמנית. אני כל כך נבהלתי שכמעט עשיתי במכנסיים. רעדתי כולי. אבל אימא שלי תמיד הייתה חזקה ותמיד ידעה לשמור על קור רוח. מיד השכיבה את פנייה על היצוע שלנו שעל התנור - על המשטח העליון של התנור הייתה לנו מיטה בתוך גומחה מיוחדת - ואמרה לי ולאחותי הקטנה לשכב על פנייה. אימא כיסתה אותנו בשמיכות וסגרה את הווילון. הגרמנים נכנסו קודם לחדר ושם אבא התחיל לכבד אותם בוודקה, שישתו לחיי הזוג הצעיר, נתן להם גם מעט בשר ושומן ורק אז הם נכנסו למטבח. אמרו שהם מחפשים יהודים שברחו מפונאר והתחילו להציץ בפינות. כאשר ניגשו לתנור אימא ביקשה מהם בשלווה מוחלטת, אפילו מבלי להסיר מבט מהסירים, להנמיך את הקול, כי מאחורי הווילון ישנות שתי הבנות הקטנות שלה. אחד הגרמנים הסיט מעט את הווילון וראה את שני הראשים שלנו. הוא לא גילה עניין, הסתובב ויצא.

לאחר המלחמה פנייה ובעלה נסעו תחילה לפולין ואחר כך לשוודיה. כאשר המשטר הקומוניסטי התחיל להתערער הגבירה פנייה את החיפושים אחר משפחת בויאל, שהקשר אתה נותק. למרבה הצער היא נפטרה בינתיים, ורק השאירה לבתה פתק שעליו כתוב: וינצנטי בויאל, ווידאטי. במשך כמה חודשים ניסתה אנה לברר אצל שכנים זקנים שונים את הכתובת החדשה של משפחת בויאל, עד שלבסוף, באוקטובר 2014 היא מצאה את לאוקדיה (Leokadia). "אמי תמיד דיברה עליכם במילים הכי חמות. אמרה שאתם המשפחה שלה. לכן אני חוזרת ואומרת: מה שעשיתם בשבילה חזק יותר מקשרי דם, כי אתם סיכנתם את הדם שלכם, את החיים שלכם. קשרים כאלו כל ינותקו."

LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC

FAJGA’S PARENTS: ANNA AND ALTER DUSIACKI SHADE
THE FATE OF MANY THOUSANDS OF VILNIUS JEWS
MURDERED DURING THE HOLOCAUST.

Place of rescue of Jews:
Wojduty/Vilnius,
Lithuania

LEON GODLEWSKI

BORN ON MARCH 17, 1930 IN POLAND, LIVES IN POLAND

During the war, a few people hid in our house for various reasons. Some were active in the underground; others were soldiers of the underground army. My entire family - including me, a skinny twelve-year-old—took part in various activities related to the fight against the occupiers, both German and Soviet. My father and older brother paid for these conspiratorial activities with their lives. The NKVD killed Jurek in 1941, which we learned about 20 years later through the Red Cross. My father was arrested by the Germans in 1943, after which he was sent to Auschwitz, where he was murdered.

Before that, in 1942, he became friends with Count Grocholski, or Colonel Remigiusz, alias “Waligóra”. The colonel was active in the underground, had many connections, and was also involved in helping Jews. One day, he asked my parents if they would be willing to take care of a Jewish baby. Without hesitation, my mother agreed, and my sister Ela committed to taking this little creature out of the ghetto.

When the Germans separated the ghetto area from the rest of the city, they left out the court building located between Leszno and Biała streets. A particular part of the building had been converted into a hospital with entrances on both the “Aryan” and ghetto sides. In our Polish-Jewish underground world, this building was very well known because it was used for smuggling people.

Elżbieta entered the court building from Biała Street and exited through the basement on Leszno Street. She carried an old dirty backpack, similar to a military pack, made of thick denim. It was the summer of 1942, and the deportations to Treblinka had begun, with nearly three-quarters of the ghetto inhabitants murdered - about 300,000 people—in two months! None of us grasped the enormity of these losses at that time, but we knew that lives could only be saved outside the ghetto. “Waligóra” gave Ela very specific instructions about

where to go, whom to contact, and how to keep the little one quiet so that it wouldn’t suddenly start crying during the escape. It was her first visit to the ghetto, and while it was fortunately successful, it shook her to the core.

When Ela got home, she placed a roll of rags on the kitchen table—a bit dirty, with Misia hidden inside. She was tiny, terribly sick, emaciated, almost gray. Really, she was dying. Of course, we couldn’t officially go to any doctor, but my mother found a way. She had a pre-war friend, a Jewish woman, a doctor, who was hiding in Warsaw with false papers. She came to us and saved the girl’s life.

Misia, because that’s what we called her, was meant to stay with us for only a few days, maybe weeks, so that she could recover. But after just a few days, Mom and Ela decided they wouldn’t give this little one up to anyone. We knew nothing about her family, but they had likely shared the fate of most people locked up in the ghetto. Misia got a new birth certificate from a priest we knew, and from then on, she was called “Irena Maria,” officially recorded as my distant cousin - a familiar story in those times, crafted for neighbors who asked too many questions.

The only information we had about Misia, verbally, was her surname, Borensztajn, which Ela received when the child was handed over in the ghetto. We knew that in Konstancin near Warsaw, there was a family of bakers with that surname. After the war, we started looking for them, but in vain, unfortunately. It was only when Misia came of age that her mother’s sister, who had also been in the Warsaw ghetto, was found in the States. That was when Misia’s second life as Miriam began. As an adult, she moved to Israel, started a family there, and worked as a receptionist in a hotel. She wrote our Mom affectionate letters to our mother until the end of her life, each beginning with, “the most beloved, the only, the unforgettable Mom.”

לאון גודלבסקי (Leon Godlewski)

בזמן המלחמה הסתתרו בבית שלנו כמה אנשים, כל אחד מסיבה משלו. היו מי שהיו פעילים במחתרת או היו חיילים בצבא המחתרתי. כל משפחתי, כולל אותי, ילד רזה בן שנים עשרה, הייתה מעורבת בפעולות הקשורות למאבק נגד הכובשים, הן הגרמנים והן הסובייטים. אבי ואחי הגדול שילמו בחייהם על הפעילות הזאת. יורק (Jurek) נהרג מידי הנקור"ד עוד בשנת 1941, דבר שנודע לנו באמצעות הצלב האדום כעבור 20 שנה, ואילו את אבא עצרו הגרמנים בשנת 1943, הוא נשלח לאושוויץ ושם נרצח. אך לפני שזה קרה, בשנת 1942, הוא התיידד עם הרוזן גרוחולסקי (Grocholski), כלומר קולונל רמיגיוש (Remigiusz), שם מחתרתי "וליגורה" (Waligóra). איש זה היה פעיל מאוד במחתרת, היו לו קשרים רבים ושונים, והיה מעורב גם בעזרה ליהודים. יום אחד הוא שאל את הוריי אם הם יסכימו לטפל בתינוקת יהודייה. אמי אמרה ללא היסוס שכן, ואחותי אלה (Ela) הבטיחה להוציא את הייצור הקטן הזה מהגטו.

כאשר גרמנים הפרידו את שטח הגטו מהעיר, הם לא כללו בתחום הסגור את בניין בית המשפט שנמצא בין הרחובות לשנו (Leszno) וביאלה (Biała). חלק מהמבנים הללו הוסבו לבית חולים, והיו להם כניסות הן מהצד ה"ארי" והן מצד הגטו. הקהילה המחתרתית הפולנית-יהודית שלנו הכירה היטב את הבניין זה, משום שהוא שימש להברחת סחורות ואנשים מצד לצד.

אלז'בייטה (Elżbieta) נכנסה לבית המשפט מצד רחוב ביאלה ועברה דרך המרתף ליציאה ברחוב לשנו. היה לה תרמיל ישן ומלוכלך מבד ג'ינס עבה שנראה קצת כמו תיק צבאי. זה היה קיץ 1942, התחילו מבצעי הגירוש לטרבלינקה שבה נרצחו כמעט שלושה רבעים מתושבי הגטו – כ-300,000 אנשים בתוך חודשיים! איש מאיתנו לא ידע אז את ההיקף העצום של אבדות אלו, אך ידענו שחיים ניתן להציל רק מחוץ לגטו. אלז'בייטה קיבלה מ"וליגורה" הוראות מדויקות מאוד, לאן ללכת, על מי לשאול ואיך להרדים את הזאטוטה כדי שלא תתחיל פתאום לבכות בזמן המנוסה. זה היה הביקור הראשון שלה בגטו שזעזע אותה עד עמקי נשמתה, שלמרבה המזל הסתיים בהצלחה.

כאשר אלז'בייטה הגיעה הביתה, היא הניחה על שולחן המטבח צרור של סמרי טוטים מלוכלכים מעט, שבתוכם הוסתרה מישה (Misia) הקטנטנה, חולה מאוד, כחושה, כמעט אפורה. למעשה, מדויק יותר לומר: גוססת. ברור שלא יכולנו לגשת בגלוי לשום רופא, אבל אימא מצאה פתרון גם לזה. הייתה לה לפני המלחמה חברה יהודייה, רופאה, שהסתתרה בוורשה עם תעודות מזויפות. היא באה אלינו והצילה את חיי הילדה.

מישה, זה השם שקראנו לה, אמורה הייתה להישאר אצלנו רק כמה ימים, אולי שבועות, כדי להחלים. אבל כבר לאחר כמה ימים אימא ואלז'בייטה החליטו שלא ימסרו אותה לאף אחד. לא ידענו דבר על משפחתה, אך ככל הנראה היה גורלם כגורל מרבית האנשים הסגורים בגטו. כומר שהכרנו הכין לה תעודת לידה חדשה, ומאז היה שמה אירנה מריה (Irena Maria), בת דודתי הרחוקה. סיפור מקובל באותה התקופה שנועד לספק את סקרנות השכנים, ששאלו יותר מדי שאלות.

המידע היחיד, בעל פה, שהיה לנו אודות מישה היה שם משפחתה שנמסר לאלז'בייטה כאשר באה לקחת את הילדה מהגטו: בורנשטיין (Borensztajn). ידענו שבקונסטנצ'ין (Konstancin) שליד ורשה גרה משפחת בעלי מאפייה בשם זה, ולאחר המלחמה התחלנו לחפש אותם, למרבה הצער ללא תוצאות. רק כאשר הפכה מישה לבגירה נמצאה בארה"ב דודתה, אחות אמה, שגם היא הייתה בגטו ורשה. או אז התחילו החיים השניים של מישה, בתור מרים. כאישה בוגרת היא עלתה לישראל, הקימה שם משפחה ועבדה במלון כפקידת קבלה. עד סוף ימיה קיבלה אימנו ממנה מכתבים חמים, שבהם קראה לה מרים: "אמי האהובה, היחידה, הבלתי נשכחת."

THE GODLEWSKI FAMILY SAVED AN INFANT WITH AN UNKNOWN NAME. ACCORDING TO ORAL TRADITION, THE GIRL'S LAST NAME WAS BORENSZTAJN. THE GODLEWSKI FAMILY GAVE HER THE NAME MARIA, WHICH WAS LATER CHANGED TO MIRIAM.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

BÉLA SÁNDOR ALMÁSY

BORN ON AUGUST 23, 1928 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

When the German gendarmes appeared on the street in front of our house, my father had little time to think. The day before, he had received a tip that some neighbors were growing too curious about the little boy who had come to live with us. Peter was four years old—a lively, funny kid who was hard to keep an eye on. His father had disappeared somewhere on the Eastern Front, and to this day, it is not known how or where he died. His mother, Gisela Schlezinger, was hidden at the electrical plant where my father worked.

The gendarmes were making a lot of noise, shouting so terribly it was impossible to miss their “visit.” Without hesitation, my father wrapped Peter in a carpet lying on the floor. Together with my brother, Gyula, he hoisted Peter onto his shoulders and headed down the stairs. The Germans passed them, even made some stupid jokes, and ran upstairs to us. I opened the door for them, but they paid no attention to me. They just pushed me aside and started searching the apartment. By this time, Peter was already safe in another hiding place.

Since information about where you can find shelter spreads like wildfire by word of mouth in dangerous times, we soon had to organize hiding places for more refugees. My father, together with his old Jewish friend Endre Edinger, who had escaped from a labor camp, decided to build something that could be called a suspended or false ceiling above the production hall. The hall was huge, so it was easy to divide it, and the roar of the machines drowned out the sounds of footsteps and conversations coming from above.

This hiding place, which was built at lightning speed in just a few nights, was 16 meters long and about 3 meters high. About 12 people lived there permanently, including the family of the head of the plant, Sandor Loewinger, who by that time had already been demoted and was also hiding in Budapest with various friends.

Thanks to my father’s many acquaintances—he was an exceptionally sociable and curious man—in addition to providing direct help, we were able to develop the production of false documents, which we smuggled to people hidden in the former Jewish grammar school building. Our daily responsibilities also included delivering food to various hiding places scattered throughout the city and keeping the places clean. We also carried laundry, and, if necessary, did it as well, took out excrement, and delivered warm clothing. Apart from school, these were our primary activities, which excluded any social life.

In December 1944, our father was conscripted into the army and we also had to take over his duties. We practically stopped sleeping altogether. That was when the Bloody Winter began—the siege and then the capture of Budapest by the Soviet army. It was an unimaginable massacre. Women were raped and killed, 80% of the city was destroyed, and my brother and I, between bombs, murders and robberies, ran through the city to spend at least a few minutes with those we took care of. We gave them encouragement, brought them some food, and sometimes moved them to another hiding place.

The fear that accompanied us all the time caused me to repress many events from my memory. Only now, when I am 98, do various images come back to me. These memories are not always the most tragic moments, like wrapping little Peter in the carpet from our living room. At the time, it may have seemed very dangerous, but compared to what we had to experience later, it was really a trifle. Still, even that moment had its good side: Right after delivering the child to the hideout, Gyula had to beat the dust out of the carpet—for the first time in a few years. There was a lot of dust.

בלה שנדור אלמשי (Almasy Bela Sandor)

כאשר ז'נדרמים גרמנים הופיעו ברחוב שלנו לפני הבית לא היה לאבי זמן רב למח־ שבה. כבר יום קודם לכן הוא קיבל ידיעה מחתרתית, שחלק מהשכנים מגלים עניין מוגזם בילד הקטן שנכנס לגור אצלנו. פטר (Peter) היה בן ארבע, הוא היה שובב ומצחיק, וקשה היה להשתלט עליו. אביו נעלם אי שם בחזית המזרחית ועד היום לא ידוע היכן וכיצד נספה, ואלו אמו גיזלה שלזינגר (Gizela Schlezinger) הוסיחה במפעלי האלקטרוניקה שבהם עבד אבי. הז'נדרמים עשו רעש גדול, צעקו נורא, כך שאי אפשר היה להתעלם מה"ביקור" שלהם. אבא לא חשב הרבה, הוא גלגל את פטר בתוך שטיח שהיה מונח על הרצפה, ויחד עם אחי גיולה (Gyula) הם הניחו את הש־ טיח על כתפיהם והתחילו לרדת במדרגות. הגרמנים חלפו על פניהם, אפילו השמיעו בדיחות מטופשות, ורצו למעלה, אלינו. אני פתחתי להם את הדלת, אבל הם בכלל לא התייחסו אלי, רק דחפו אותי פנימה והתחילו לעשות חיפוש בדירה. באותו זמן פטר היה כבר במקום המסתור הבטוח הבא.

במצבי סכנה מידע על מקומות מחסה אפשריים היה עובר מפה לאוזן במהירות שיא, ותוך זמן קצר נאלצנו לארגן מקומות מחבוא לפליטים נוספים. אבי יחד עם יהודי שברח ממחנה עבודה, אנדרה אדינגר (Endre Edinger), אותו הכיר בעבר, החליטו לבנות משהו שאפשר להגדיר כתקרה כפולה או תקרה תלויה, מעל אולם הייצור. זה היה חלל ענקי, לכן קל היה לחלק אותו, ורעש המכונות החריש את קולות הצעדים והשיחות למעלה. מחבוא הזה, שנוצר במהירות הבזק תוך כמה לילות בלבד, היה באורך ששה עשר מטר ובגובה שלושה מטר בערך. שהו שם דרך קבע כשנים עשר איש, כולל משפחתו של מנהל המפעלים, שנדור לוינגר (Sandor Loewinger),

שאז היה כבר מפוטר, כמובן, והסתתר אצל מכרים שונים בבודפשט. הודות להיכרויות שונות של אבי, שהיה אדם מאוד חברותי וסקרן, יכולנו, בנוסף לעזרה ישירה, לפתח גם הפקת תעודות מזויפות שהברחנו למסתתרים בבניין הגימנסיה היהודית לשעבר. תפקידנו היומיומיים כללו גם אספקת מזון למקומות מסתור שונים המפוזרים ברחבי העיר, ודאגה לניקיון. היינו סוחבים כביסה ובמידת הצורך גם מכבסים, היינו מסלקים הפרשות, מספקים בגדים חמים. מלבד הלימודים, אלו היו המשימות העיקריות שלנו, שמנעו מאתנו לחלוטין חיי חברה. בדצמבר 1944 כאשר גויס אבינו לצבא, נאלצנו לקחת על עצמנו גם את תפקידיו. למעשה, הפסקנו לישון. זו הייתה גם תחילתו של "חורף עקוב מדם", כלומר המצור, ואחריו כיבוש בודפשט בידי הצבא הסובייטי. זה היה טבח שלא ייאמן, נשים נאנסו ונהרגו, שמונים אחוז מהעיר חדלו להתקיים, ואני ואחי התרוצצנו בכל העיר בין ההפצצות, מעשי הרצח והשוד, על מנת לבקר ולו לכמה דקות את בני חסותנו, לעודד אותם, להביא מעט אוכל, ולפעמים גם להעביר אותם למקום אחר.

הפחד שליווה אותנו במשך כל התקופה גרם לי להדחיק אירועים רבים מזיכרוני. רק כעת, כשאני בן 98, חוזרות אלי תמונות שונות, לאו דווקא של הרגעים הטרגיים ביותר, כמו למשל גלגול השטיח של הסלון סביב פטר הקטן. באותו רגע זה אולי נראה לנו מסוכן מאוד, אבל לעומת מה שעבר עלינו בהמשך, זה היה באמת דבר של מה בכך. וגם - למבצע הזה היה גם פן חיובי: מיד לאחר שהילד הובא למקום מחבוא, נאלץ גיולה לנער את כל השטיח, לראשונה לאחר שנים רבות. הוא היה באמת מלא אבק.

BÉLA SÁNDOR ALMÁSY

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary

MORE THAN HALF OF HUNGARY'S 800,000 JEWS WERE MURDERED AT AUSCHWITZ, THOUSANDS WERE SHOT IN HUNGARY. THE ALMASY FAMILY MANAGED TO SAVE TWELVE PEOPLE, INCLUDING: EDINGER ENDRE, LAJTA LÖWINGER GÁBOR, LAJTA LÖWINGER SÁNDOR, REISZ KÁROLY, RICHTER ERZSÉBET, SÁGI SCHLESINGER PÉTER, SARLÓS GIZELLA ZOLTÁNNÉ.

ZOFIA TROJAN

BORN ON DECEMBER 16, 1929 IN POLAND, LIVES IN POLAND

If I were to describe what kind of a person Awraham Szus was, whom we called Adam, I would have to use the word: a brawler. It's such an old-fashioned word, but it best describes his personality. He was 21 when the war began, and I was a little 10-year-old-girl. He was an adult with ten siblings – only one sister survived the war. If it weren't for these terrible, cruel circumstances, we could even call his life adventurous.

In 1939, Adam was drafted into the Polish army and, unfortunately for him, got wounded. The wound was severe enough that he had to return to Brzostek, where there was no ghetto yet, but Jews had limited rights. The property of his father, a very pious Hasid, had already been either stolen or confiscated, and Adam had to work as a laborer on road construction. Such a smart man, speaking so many languages, educated and talented, ended up in a concentration camp—some say a “labor camp,” but for me, these “labor camps” were simply concentration camps or even extermination camps—in Lviv, on Janowska Street.

Adam had an “Aryan appearance” and spoke excellent Polish, so he escaped from the camp because he knew that he would make it and survive. Unfortunately, they caught him after a few weeks, but he didn't give up. Because he was very resourceful and always had his eyes and ears open, he heard from someone that the Germans were planning to murder all the Jews in the camp. That is why, at the beginning of November, he decided to escape while returning from slave labor to the barracks. I think he was desperate, didn't care, and wanted to try, at least to escape. On November 17, 1943, the Germans murdered all the Jews, and he escaped; he succeeded.

Adam walked 300 km from Lviv to Brzostek to us. He slept somewhere in the forests, begged for food, and was afraid to use trains

or even roads. He preferred to choose forest paths, fields, and small villages. It is easy to imagine what he looked like when he reached us. I had seen him for the last time three years earlier, and when I looked at him, I had the impression that he had aged 20 years. Only his eyes remained the same—so lively, mobile, deep—a reflection of his soul. We were well acquainted with the Szuss family before the war, so Adam was not afraid to knock on our door and ask for help. Besides, he did not have to ask at all. When my father, Wojtek, saw him, he immediately put him in a tub of hot water, cut off the tangled locks of his hair, gave him fresh clothes and food, and put him to bed. My mother and I ran around him to make sure that he had everything but also so that he would not go anywhere because it would be too dangerous. People from Brzostek knew him from before the war, and it was best if they didn't see him. We couldn't make anyone believe he was our distant cousin.

It was the same with Mrs. Sala Schonwetter and her two children, Manieczek and Zosia. Her husband, Izrael, was the chairman of the Jewish community in Brzostek, so the Germans kept taking him for interrogations, harassing him terribly, until one day, he never came home. Salcia ran away with the children. They hid for a short while with someone in the suburbs, and then they voluntarily went to the ghetto. I don't know how it happened that my father committed himself to help them, but it worked. All three of them got out. They lived for a while with us, for a while with other people, and for a while in the forest. It lasted a few years, and during that time, one would say that Manieczek and Zosia didn't so much grow up as they quickly became adults. It happened too fast. Children should be children for as long as possible.

זופיה טרויאן (Zofia Trojan)

אילו היה עליי לתאר במילה אחת את אברהם שוס (Awraham Szus), שאנחנו קראנו לו אדם, הייתי אומרת "גברתן". זו מילה של פעם, אבל היא מבטאת בצורה המדויקת ביותר את אישיותו. כאשר פרצה המלחמה הוא היה בן עשרים ואחת, אני הייתי אז ילדה קטנה בת עשר והוא אדם מבוגר, והיו לו עשרה אחים, שמתוכם רק אחות קטנה אחת שרדה את המלחמה. אילולא הנסיבות האיומות האכזריות הלן, אפשר היה להגדיר את חייו כהרפתקה.

בשנת 1939 קיבל אדם צו גיוס לצבא הפולני, אך לרוע מזלו הוא נפצע. פציעה קשה שאילצה אותו לחזור לבז'וסטק (Brzostek) שבה עדיין לא היה גטו, אבל ליהודים כבר לא נשארו זכויות רבות. הרכוש של אביו, שהיה חסיד אדוק מאוד, נגנב או הופקע, ואדם נאלץ לעבוד עבודה פיזית בסלילת כבישים. אדם, האיש החכם הזה, ששלט בשפות רבות כל כך, משכיל ומוכשר, הגיע למחנה ריכוז בלבוב, ברחוב ינובסקה (Janowska). יש המכנים את המקום הזה "מחנה עבודה", אבל בעיניי היו "מחנות עבודה" אלו פשוט מחנות ריכוז, או אפילו מחנות השמדה. לאדם הייתה חזות "ארית", הוא שלט שליטה מלאה בשפה הפולנית, וקיווה שתכונות אלו יסייעו לו לשִׁרוד מחוץ למחנה. הוא ברח, אך למרבה הצער הוא נתפס לאחר כמה שבועות. הוא לא נכנע. הוא היה בעל תושייה רבה, היו לו תמיד עיניים פקוחות ואוזניים כרויות, והגיעה אליו שמועה שהגרמנים מתכננים לרצוח את כל היהודים באותו מחנה. ברא־שית נובמבר החליט לברוח בזמן שהיה בדרך חזרה עם קבוצתו ממקום עבודת הפרך שלו לצריף במחנה. אני חושבת שהוא שם הכול על קלף אחד משום שהיה לאחר ייאוש ורצה לפחות לנסות להימלט. ובאמת, ב-17 בנובמבר 1943 רצחו הגרמנים את כל היהודים. הוא ברח הוא הצליח.

אדם הלך ברגל אלינו, מלבוב לבז'וסטק, 300 ק"מ. הוא ישן ביערות, התחנן לאוכל, חשש להשתמש ברכבות או אפילו בכבישים והעדיף שבילים ביער, שדות, כפרים קטנים. קל לדמיין כיצד הוא נראה כשהגיע אלינו. לפני כן ראיתי אותו בפעם האחרונה שלוש שנים קודם, וכשהסתכלתי עליו כעת, הוא נראה כאילו הזדקן בעשרים שנה. רק העיניים שלו נשארו אותן העיניים, מלאות חיים, תנועה, עמוקות, משקפות את נפשו. אנחנו הכרנו היטב את משפחת שוס לפני המלחמה, לכן אדם לא חשש לדפוק על דלת ביתנו ולבקש עזרה. בעצם, הוא בכלל לא היה צריך לבקש. כאשר אבי וויטק (Wojtek) ראה אותן, מיד הכניס אותן לגיגית עם מים חמים, גזר את הקווצות הדבוקות של שיערו, נתן לו בגדים נקיים, אוכל, והשכיב אותו במיטה. אני ואימא התרוצצנו סביבו כדי שלא יחסר לו דבר, אבל גם שמרנו שלא ייצא החוצה, כי זה היה מסוכן מדי. תושבי בז'וסטק הכירו אותו לפני המלחמה, ועדיף היה שלא יראו אותו אצלנו. אף אחד לא היה מאמין, אילו סיפרנו שהוא בן דוד רחוק שלנו.

כך היה גם עם גברת סלה שונוטר (Sala Schonwetter) ושני ילדיה: מניצ'ק (Manieczek) וזושה (Zosia). בעלה ישראל (Izrael) היה ראש הקהילה היהודית בבז'וסטק, לכן הגרמנים היו מזמנים אותו כל הזמן לחקירות, התעמרו בו קשות, עד שיום אחד הוא כבר לא חזר הביתה. סלצ'ה (Salcia) ברחה עם הילדים, הם שהו במשך זמן קצר אצל מישוהו בפאתי העיר, ואחר כך נכנסו מרצונם לגטו. אני לא יודעת כיצד קרה שאבי החליט לעזור להם, בכל אופן זה צלח והם יצאו, כל השלושה. הם גרו זמן מה אצלנו, זמן מה אצל אחרים, זמן מה ביער. כך זה נמשך כמה שנים, ובתקופה הזאת מניצ'ק וזושה אולי לא כל כך צמחו, אבל התבגרו. מהר מדי. ילדים צריכים להישאר ילדים תקופה ארוכה ככל שניתן.

ZOFIA TROJAN

Place of rescue of Jews:
Brzostek, Poland

THANKS TO THEIR EXTENSIVE AID ACTIVITIES, WOJCIECH AND BRONISŁAWA DZIEDZIC AND THEIR DAUGHTER ZOFIA TROJAN MANAGED TO SAVE SEVERAL PEOPLE FROM DEATH. RISKING THEIR OWN LIVES, THEY GAVE SHELTER TO MANY, INCLUDING SALA, MAREK AND ZOFIA SCHONWETTER, AND AWRAHAM (ADAM) AND LEJB SZUS. AFTER THE WAR, ZOFIA TROJAN AND THE SCHONWETTER SIBLINGS GRADUATED FROM THE SAME HIGH SCHOOL IN TARNÓW. MAREK EMIGRATED TO THE USA, ZOFIA MARRIED HENRYK JOACHIMS, A SURVIVOR FROM KRAKOW, AND TOGETHER THEY LEFT FOR ISRAEL. THE SZUS FAMILY ALSO SETTLED IN ISRAEL. THE SURVIVORS AND THE RIGHTEOUS DZIEDZIC-TROJAN MAINTAINED AND STILL MAINTAIN VERY CLOSE CONTACT.

MEMORIES

ZOSIA'S REUNION
WITH
THE SURVIVORS

BRONISŁAWA BAKUN

BORN ON AUGUST 29, 1933 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Winters were the worst for the Jews because they hid in our barn and in the forest, where they could only warm themselves with some hay. At that time of year, they also had no way to wash themselves, so they were infected with scabies. When it got dark, they would come to us—because it would be inhumane to leave them in that barn overnight in winter—and they infected us. Luckily, my mother had a friend who had taken over a pharmacy from Jews in Janów. This friend gave us a special ointment against the disease. So we all sat in the kitchen every evening, covered in this cream. Our house was tiny; there were twelve of us—six Jews and six of us, so we didn’t even have anywhere to lie down. That’s why we all sat tightly together in a row in the kitchen by the stove. And that was our life. We helped as much as we could.

We encountered another problem in winter: marks in the snow. Some of the Jews would sometimes go to the forest, where we had built a special dugout for them. It was understandable that they didn’t want to sit all crammed together in the barn all the time. But they left traces when fresh snow fell and they came from the forest to us through the field. Dad would then harness our mare and go out to plow the marks. One evening, a neighbor—someone we didn’t trust and we were a little afraid he would report us—spied on him and asked why Dad was plowing the snow. Dad was clever, so without thinking, he answered: “You see, neighbor, the mare has just foaled, and I’m warming her up a bit so that she doesn’t get stuck in my stable. And, at the same time, the foal will watch how I work the plow.” And then the guy nodded, left us alone, and didn’t come back.

I was born at the wrong time, and on top of that, our house stood near a wide road where troops were passing and there were fights. When the German troops entered our village, we were scared to death, especially us children. This terror was unimaginable. We children understood everything and were terribly afraid.

And the Germans were something to fear. I had one direct experience with them. Our miller, Grzybowski, had escaped from forced labor in Germany. He came to the village and started hiding, also with us, because if necessary, he could escape through the forest—the same one where the Jews were hiding. Once, he was in our barn when a German came and started asking me in very fluent Polish about Grzybowski. However, I could tell that he was not Polish. Then he took out a gun, put it to my head, and said: “I will shoot you instead of this bandit.” I didn’t say anything to him because I realized that if I gave Grzybowski up, the Germans would hang him. And then I fainted from fear. To this day I wonder how it was possible that I didn’t tell him anything.

And Grzybowski was a good man. At night, he gave us the key to his mill, where my father could secretly make flour from rye and wheat. Then, my mother would bake bread from it for the Jews. We cared for adult men, so my mother baked six loaves of bread per person. It had to suffice for a week. The Struczewskis, our beloved neighbors, did the same. Julia Struczevska was a bit wealthier than us, so she would sometimes cook broth and bring them eggs.

The people we helped were strangers to us; we didn’t know them before the war. Our Jewish friends from before the war couldn’t be saved. Two of them were saddlers who sewed bridles and harnesses for horses. The Jewish mothers of some of my friends baked very good cakes. My mother would give them eggs and flour, and they would give her cakes. I liked lemon cake and sponge cake the most. There was also the family of my mother’s seamstress, with whom we were very close friends. There were two girls who were my friends. When we rode the cart to church in Janów, we would stop in their yard and leave the horses there. After mass, we’d have tea with them, and I would play with Halinka and Renia. Their mother was very talented, so they wore the most beautiful dresses in town. I have to say that, generally speaking, Paris would not have been ashamed of our Jewish tailors from Janów. Unfortunately, everything was lost.

ברוניסלבה בקון (Bronisława Bakun)

סבלם של היהודים היה גדול ביותר בחורף, משום שהם הסתתרו באסם שלנו וביער והיה להם רק מעט חציר להתחמם בו. בעונה זו של השנה הם גם לא יכלו להתרחץ, לכן הם סבלו מגרדת. כשהיה מחשיך הם היו באים אלינו, כי היה בלתי אנושי להשאיר אותם בלילה באסם, ואז הם הדביקו גם אותנו. במזל, לאימא הייתה חברה שקיבלה לרשותה בית מרקחת שהיה שייך ליהודים ביאנוב (Janów). אישה זו נתנה לנו משחה מיוחדת נגד המחלה הזאת, וכך מדי ערב ישבנו כולנו במטבח, מרוחים במשחה הזאת. הבית שלנו היה קטנטן והיינו שטים עשרה נפשות: אנחנו שישה ועוד שישה יהודים, כך שלא היה לנו אפילו מקום לשכב לישון, אז ישבנו כולנו במטבח ליד התנור, זה לצד זה, וכך נראו החיים שלנו. עזרנו ככל שיכולנו.

בחורף הייתה גם בעיה נוספת: עקבות בשלג. חלק מהיהודים היו יוצאים לפעמים ליער, שם בנינו להם שוחה מיוחדת. ברור שהם לא רצו לשבת כל הזמן באסם, כולם ביחד, זה על זה. כשירד שלג חדש והם היו באים מהיער אלינו דרך השדה, הם היו משאירים עקבות של נעליים. אבא היה רותם אז את הסוסה ויוצא לחרוש את העץ־בות האלו. ערב אחד ראה אותו אחד השכנים, דווקא זה שהיה חשוד בעינינו וחששנו קצת שהוא עלול להסגיר אותנו. השכן שאל את אבא, למה הוא חורש את השלג. אבא היה פיקח, לכן בלי לחשוב ענה: "שמע, שכן, הסוסה רק עכשיו המליטה, אז כדי שלא תתנוון באורווה, אני מוציא אותה, ועל הדרך גם הסייח יכול להסתכל איך עובדים עם המחרשה". אז האיכר הזה הנהן, אבל הניח לנו ויותר לא הטריד אותנו.

אני נולדתי בתקופה לא טובה, ובנוסף הבית שלנו היה ליד כביש רחב שבו עברו כוחות הצבא והיו קרבות. כאשר נכנסו הכוחות הגרמניים לכפר שלנו נבהלנו נורא, פחדנו פחד מוות, במיוחד הילדים. את הפחד הזה אי אפשר לתאר. אנחנו, הילדים, הבנו הכול.

מהגרמנים צריך היה לפחד. הייתה לנו התנסות אחת אתם, פנים מול פנים אתם. הטוחן שלנו גז'יבובסקי (Grzybowski) ברח מגרמניה שבה עבד במחנה כפייה.

הוא הגיע לכפר וגם הוא הסתתר אצלנו, כדי שיוכל במקרה הצורך לברוח דרך היער, אותו יער שבו הסתתרו היהודים. פעם אחת נכנס אלינו גרמני בדיוק כשגז'יבובסקי היה באסם שלנו, והתחיל לשאול אותי עליו, בפולנית רהוטה מאוד. אבל אני הבנתי שהוא לא פולני, ואז הוא שלף אקדח, הצמיד לי אותו לראש ואמר: "אני אירה בכ בגלל הפושע הזה". אני לא אמרתי כלום, כי הבנתי שאם אסגיר אותו, הגרמנים יתלו אותו, ומיד התעלפתי מרוב פחד. עד היום אני שואלת את עצמי איך קרה, שלא אמרתי לו דבר.

אותו גז'יבובסקי היה אדם טוב, בלילה הוא היה נותן לנו מפתח לטחנת הקמח שלו, ואבא יכול היה להכין שם בחשאי קמח חיטה ושיפון. אחר כך אימא שלי הייתה אופה מזה לחם ליהודים. תחת חסותנו היו בעיקר גברים בוגרים, לכן אימא הייתה אופה לכל אחד מהם שישה כיכרות לחם. וזה צריך היה להספיק להם לשבוע. גם השכנים היקרים שלנו, משפחת סטרוצ'בסקי (Struczewscy), עשו כמונו. יוליה סטרוצ'בסקה הייתה במצב כלכלי מעט טוב יותר משלנו, לכן לפעמים בישלה להם מרק עוף והביאה ביצים.

אנשים אלו שעזרנו להם היו זרים, לא הכרנו אותם לפני המלחמה. את הידידים היהודים שלנו מלפני המלחמה לא הצלחנו להציל. שניים מהם היו רצענים; הכינו רסנים ורתמות לסוסים. אימהות יהודיות של כמה מחברותיי אפו עוגות טובות מאוד. אימא שלי הייתה נותנת להן ביצים וקמח והן החזירו לה מאפים מוכנים. הכי אהבתי עוגת לימון ועוגת ספוג. הייתה גם משפחה של התופרת של אימא שלי, שהיינו מאוד מיוודים אתם. היו לה שתי בנות שהיו חברות שלי. כשנסענו בעגלה לכנסייה ביאנוב, היינו עוצרים אצלם בחצר ומשאירים שם את הסוסים. אחרי התפילה שתינו תה אצלם ואני שיחקתי עם הלינקה (Halinka) ועם רניה (Renia)). אימא שלהן הייתה תופרת מוכשרת מאוד, לכן היו להן השמלות היפות ביותר בעיר. אני חייבת לציין שבאופן כללי, החייטים היהודים שלנו ביאנוב יכלו להתחרות עם מיטב החייטים של פריז. חבל שכל זה ירד לטמיון.

BRONISŁAWA BAKUN

BAKUN FAMILY AND THEIR NEIGHBORS
STRUCZEWSKIS MANAGED TO SAVE SIX JEWS FROM
JANÓW AND SOKÓŁKA. 8,000 JEWS FROM THE
SOKÓŁKA GHETTO WERE MURDERED IN
THE TREBLINKA EXTERMINATION CAMP.

Place of rescue Jews:
Janów and Sokółka,
Poland.

PROF. DR.
MAGDALENA-MARIA STROE

BORN ON SEPTEMBER 13, 1925 IN HUNGARY (TODAY ROMANIA),
LIVES IN ROMANIA

My mother raised me in such a way so that I would have friends from different social groups. We were a mixed Hungarian-Romanian family, which caused quite a few conflicts, especially when Transylvania and our city of Cluj were under the rule of Budapest. Nationalism was propagated in such an unbearable form of social homogeneity. When I was 15, I attended the Girls' Reformed High School, where there were a lot of young people of different faiths and nationalities. Despite this, there was a group of Hungarian kids who bullied us terribly. It was very unpleasant. However, it also strengthened the bond within our "gang." My three best friends were Jewish. We stuck together against the xenophobic attitudes of other groups at school. This made our friendship last a lifetime.

Hanna, as a Jew, was able to enroll in our elite high school because her father had fought in World War I and been awarded very important decorations. We both took French lessons, so we spent more and more time together. In Hungary, anti-Semitism was already rampant, and universities had introduced the *numerus clausus*, and in some cases, even a *numerus nullus*, for Jews. However, this cannot be compared in any way to what began to happen in 1944, when the Germans occupied our country, including Northern Transylvania. The Germans brought with them the "Nuremberg Laws" and ordered Jews to wear a yellow star. People were increasingly slandered until the greatest atrocities, massacres, and murders of the Jewish population occurred.

I visited Hanna one evening while she was packing her suitcase, preparing to go with other Jews to the old brickyard, according to the new order. I couldn't bear the thought of her ending up in some ghetto, a camp, or simply being brutally murdered. At that moment, something

in my soul broke, and I knew there was no price I wouldn't pay to save her. I took my school ID, and birth and baptismal certificates out of my bag and handed them to Hanna. Back then, we had to always have these three documents with us in case of a check on the street.

We left the house and went straight to the train station, where Hanna bought a ticket and went to her mother, who was living in northern Hungary with false documents at the time. With my heart in my mouth, I returned home, praying that I wouldn't encounter the police. Hanna, on the other hand, sat on the train as if on hot coals. The policemen checking her had no doubts about the authenticity of her documents, so they didn't ask any more questions and quickly moved on to the next compartment. Only the elderly Hungarian conductor stayed with her. He smiled at her and said that he knew who she was because he had known her and her father by sight for years. She smiled at him shyly, and he walked away without calling the police. Hanna arrived safely at her mother's.

On the other hand, I finished high school and passed my final exams in a flash, then locked myself in the house and barely went outside. Hanna could be arrested at any moment with my papers on her. For many months, I lived in fear that this fraud would be discovered. I was also afraid to walk the streets without my papers because I could be arrested for that. In other words, I locked myself in prison to give freedom to my friend. A friend with whom I would be close all my life—until her death. Hanna married a very talented political scientist and emigrated to Paris. I started working at a university in Bucharest. After the war, we were no longer afraid of anything. We were free.

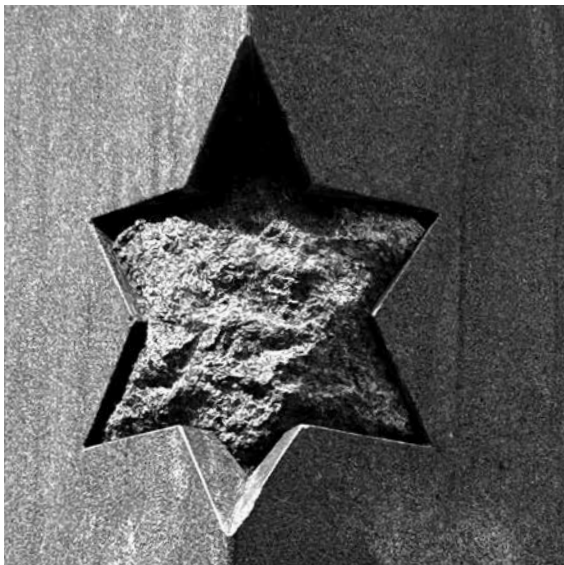
פרופ' מגדלנה-מריה שטרו (Prof. Magdalena-Maria Stroe)

אימא חִינְכָה אותי להתחבר גם עם ילדים שבאו מרקע חברתי שונה מאיתנו. אנחנו היינו משפחה מעורבת רומנית-הונגרית, דבר שגרם ללא מעט חיכוכים עם הסביבה, במיוחד בשנים בהן היו טרנסילבניה (Transylvania) והעיר שלנו קלוז' (Cluj) תחת שלטון בודפשט. לאומנות קשה מנשוא הופצה תחת אצטלה של אחדות חברתית. בגיל חמש עשרה התקבלתי לגימנסיה הרפורמית לבנות שבה למדו בני נוער בעלי דתות ולאומים שונים, ולמרות זאת הייתה שם קבוצת ילדים הונגרים שהציקו לנו מאוד. זה היה מאוד לא נעים, אבל גרם לחיזוק הקשרים בתוך "החבורה" שלנו. שלוש חברותי הטובות ביותר היו יהודיות. הקשר ההדוק בינינו סייע לנו להתנגד לה־לכי רוח של שנאת הזר מצד קבוצות אחרות בבית הספר. בזכות זה נשמרה ידידותנו לכל החיים.

חנה (Hanna) היהודייה התקבלה לבית הספר האליטיסטי שלנו בזכות אביה שהיה חייל במלחמת העולם הראשונה וזכה לאותות הצטיינות חשובים מאוד. שתינו השתתפנו גם בשיעורי צרפתית, לכן בילינו יותר ויותר זמן ביחד. בהונגריה שררה כבר אז אנטישמיות, באוניברסיטאות הוגבל כבר מספר היהודים על ידי חוקי נומרוס קלאוסוס (Numerus Clausus), ובמקרים מסוימים אפילו נמנעה כל גישה ללימודים גבוהים בחוקי נומרוס נולוס (Numerus Nulus). אך זה היה עדיין רחוק מאוד מדברים שהתחילו להתרחש משנת 1944, כשהגרמנים כבשו את הארץ שלנו, כולל טרנסילבניה הצפונית. הגרמנים הביאו אתם את "חוקי נירנברג" וציוו על היהודים לענוד טלאי צהוב. זה התחיל בהשמצות עליהם, ובהמשך הגיע למעשי אכזריות גרועים ביותר, כולל טבח ורצח האוכלוסייה היהודית.

ערב אחד באתי לחנה בזמן שהיא ארזה מזוודה, כדי לעבור בהתאם להוראה חדשה יחד עם יהודים אחרים למתחם של המפעל הישן ללבנים. לא יכולתי לשאת את המחשבה שהיא תגיע לאיזה גטו, למחנה או פשוט תירצח באכזריות. באותו רגע פקע משהו בנשמתי וידעתי שאין מחיר שלא אהיה מוכנה לשלם כדי להציל אותה. הוצאתי מהתיק שלי את פנקס בית הספר, את תעודת הלידה וההטבלה, ונתתי לה אותם. באותה תקופה חייבים היינו לשאת עלינו תמיד את המסמכים האלו ולהציג אותם ברחוב לבדיקה, כשנדרשנו. יצאנו מהבית והלכנו ישר לתחנת הרכבת, חנה קנתה כרטיס ונסעה לאימא שלה שגרה אז בצפון הונגריה והיו לה מסמכים מזויפים. חזרתי הביתה בחרדה גדולה ועם תפילה בלב שלא להיתקל במשטרה, ואילו חנה ישבה בקרון כמו על גחלים רוחשות. שוטרים שבדקו אותה לא הטילו ספק במקוריות מסמכיה, לא שאלו אותה שאלות נוספות ועברו מהר לתא הבא. בתא שלה נשאר רק כרטיסן הונגרי מבוגר שחייך אליה ואמר לה שהוא יודע מי היא, כי מזה שנים רבות הוא מכיר אותה ואת אביה מראייה. היא חייכה אליו במבוכה, והוא יצא ולא הסגיר אותה למשטרה. חנה הגיעה בשלום לאמה.

ואילו אני סיימתי במהירות שיא את בית הספר, עשיתי בחינות בגרות ואז הסתגרתי בבית וכמעט לא יצאתי. חנה עלולה הייתה להיעצר בכל רגע עם המסמכים שלי. במשך חודשים רבים חייתי בפחד שהתרמית הזאת תתגלה. פחדתי גם להסתובב בר־חוב ללא מסמכים, כי זה היה בחזקת סכנת מעצר. במילים אחרות, הכנסתי את עצמי לכלא על מנת לשחרר את חברתי, חברה שאתה שמרתי על קשר קרוב עד יום מותה. היא התחתנה עם מומחה למדעי המדינה מוכשר מאוד והיגרה אתו לפריז, ואילו אני התחלתי לעבוד באוניברסיטה בבוקרשט. מאז המלחמה כבר לא פחדנו משום דבר. היינו חופשיות.

**Place of rescue of Jews:
Kolozsvár/Cluj-Napoca,
Transylvania, Romania**

SINCE SEPTEMBER 1940, CLUJ HAD BEEN UNDER HUNGARIAN CONTROL, AND THE HUNGARIAN AUTHORITIES BEGAN REPRESSIONS AGAINST THE JEWS. IN JULY 1941, GERMAN TROOPS DEPORTED SEVERAL HUNDRED JEWS WHO DID NOT HAVE HUNGARIAN CITIZENSHIP TO KAMIANETS-PODILSKYI, WHERE THEY MURDERED THEM. IN MARCH 1944, THE GERMANS OCCUPIED HUNGARY AND DEPORTED THE JEWS FROM THE COUNTRY. ON MAY 3, 1944, THE HUNGARIAN AUTHORITIES, WITH SS SUPPORT, GATHERED THE JEWS OF CLUJ AND ESTABLISHED A GHETTO FOR ABOUT 18,000 PEOPLE. BETWEEN MAY 25 AND JUNE 9, 1944, ALL THE JEWS WERE DEPORTED FROM THE GHETTO TO THE AUSCHWITZ-BIRKENAU EXTERMINATION CAMP. HANNA HAMBURG-KENDE SURVIVED THANKS TO HER FRIEND MAGDALENA-MARIA STROE. AFTER THE WAR, SHE SETTLED IN FRANCE.

LUCJAN SZMIT

BORN ON FEBRUARY 14, 1931 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Lajbus Pintel appeared in our home as early as April 1942. I don't know exactly how he managed to escape, but I think it was from a transport to Belżec. That spring, the Germans killed about 2,500 people from Kraśnik. The boy was small for his age. He had spent two years in the ghetto, and was undernourished. It was hard for him to develop normally in such conditions. My mother took great care of him, gave him clean clothes, food, and a bed. He lived in our house, but we knew it could be dangerous. That's why, in the meantime, I built a dugout in the forest near our cottage, where he had to stay from time to time when the Germans were in the village, or the neighbors were too interested in what was happening in our house.

About half a year later, another little boy knocked on our door: thirteen-year-old Tuvia Wurman, whose family had lived in Trzydnik, not far from us. My mother welcomed him warmly but said he could only stay for one night. When it was getting dark in the evening, I took Tuvia to the dugout. When I opened the lid and Lajbus's head poked out of the ground, both boys started crying and laughing in turn. It turned out they were cousins. The Wurmans had believed that the entire Pintel family had been murdered in the spring of that year. The joy was so great that it infected us, and I think my mother even considered it a miracle or some sign that the boys should stay together and that they should not be separated.

There were only two of us: my mother Justyna and I. I don't remember my father very well. I didn't have any siblings either. We weren't rich but had enough money for food and other needs. Of course, feeding two additional people—boys with ravenous appetites—wasn't easy, but we managed. I had to carry food three times a day to the forest, secretly, so that no one would notice me. I also worked on the farm and went to school, yet I always found time to talk a little with the boys.

Tuvia's mother and one of his brothers was murdered in the ghetto, and Lajbus's family died in Belżec. They talked a lot about life in the ghetto, and one day, by word of mouth, we learned that Tuvia's father, Mosze, and his brother, Benjamin, had also managed to escape and were hiding somewhere in the nearby forests. We consulted with my mother and decided that if the boys could somehow contact the other two, they could also take shelter in the dugout. It seemed to us that this was how it should be, so that the family would be together, although we knew that it would be an additional problem for us.

I can't say how it happened that Mosze and Benjamin were found. I think it was through contacts with the partisans. They always knew what was happening in the forest and where, who was hiding where, and so on. I only remember that one evening, when I was bringing food to the boys, instead of two people, I found four in the dugout. And that was how it was for the next few months. I won't hide the fact that it was difficult—mainly the logistics of their washing, laundry, and cleaning. On top of that, Mosze's health began to fail; he was no longer young. After his hard experiences in the ghetto, he had been locked in the dugout for almost the entire day. We couldn't call any doctor, so we used all the remedies we knew to keep him alive.

In April 1944, Benjamin and Lajbus enlisted as partisans. Sick Mosze and his younger son stayed with us. By that time, they were already living in our house. His father's condition was getting worse day by day. Fortunately, he managed to live to see the liberation and the defeat of the Germans, but he was not able to emigrate with his sons to Israel. He found his last peace in Kraśnik, in the cemetery on Szewska, the same one where the Germans had shot several hundred inhabitants of the ghetto.

לוציאן שמיט (Lucjan Szmit)

לייבוס פינטל (Lajbus Pintel) הגיע לבית שלנו כבר באפריל 1942. אני לא יודע בדיוק כיצד הוא הצליח לברוח, אבל נדמה לי שהוא היה במשלוח לבלז'ץ (Bełżec). באותו אביב הרגו הגרמנים כ-2,500 אנשים מקרשניק (Kraśnik), אבל הבחור הזה היה קטן יחסית לגילו, לאחר שחי במשך שנתיים בגטו ללא כמות למספקת של אוכל; בתנאים אלו קשה לצפות שיתפתח בצורה תקינה. אימא טיפלה בו במסירות, נתנה לו בגדים נקיים, אוכל, מיטה. הוא גר אצלנו בבית, אבל ידענו שזה עלול להיות מסוכן. לכן חפרתי לו שוחה ביער, לא רחוק מהבית שלנו, ובה הוא נאלץ להסתתר מעת לעת כשהיו גרמנים בכפר, או כששכנים גילו יותר מדי עניין בנעשה אצלנו בבית.

בערך כעבור חצי שנה דפק על הדלת שלנו בחור קטן נוסף, טוביה וורמן (Tuvia Wurman) בן השלוש עשרה, שמשפחתו התגוררה קודם בטשידניק (Trzydnik), לא רחוק מאתנו. אימא קיבלה אותו בסבר פנים יפות, אבל אמרה שהוא יכול להישאר אצלנו רק לילה אחד. בערב, לאחר שהחשיך, הבאתי את טוביה לשוחה. כאשר פתחתי את המכסה שלה ומתוך האדמה צץ ראשו של לייבוס, שני הבנים התחילו לבכות ולצחוק לסירוגין. התברר שהם בני דודים. משפחת וורמן הייתה משור־כנעת שכל משפחת פינטל נרצחה באביב בשנה ההיא. השמחה הייתה כה גדולה שגם אנחנו נדבקנו בה, ואימא שלי אפילו ראתה בזה אצבע אלוהים וסימן שהבנים חייבים להישאר ביחד ואסור להפריד ביניהם.

אנחנו היינו רק שנינו, אני ואימי יוסטינה (Justyna). אינני זוכר היטב את אבא, גם אחים לא היו לי. לא היינו עשירים, אבל הספיק לנו לאוכל ולצרכים אחרים. מובן שלהאכיל שני אנשים נוספים, בנים עם תיאבון של סוס, לא היה קל, אבל הסתדרנו. אני הייתי חייב להביא את האוכל שלוש פעמים ביום ליער, בחשאי, כדי שאף אחד לא

ייראה אותי. בנוסף, עבדתי גם במשק, למדתי בבית הספר, אבל תמיד מצאתי זמן כדי לדבר קצת עם הבנים. אימו של טוביה ואחד מאחיו נרצחו בגטו, ואילו משפחתו של לייבוס נספתה בבלז'ץ. הם סיפרו הרבה על החיים בגטו, ואז יום אחד, התברר פתאום שאביו ואחיו של טוביה, משה (Mosze) ובנימין (Benjamin), הצליחו גם הם לברוח, והם מסתתרים ביערות הסמוכים. התייעצתי עם אימא והחלטנו שאם הבנים יצליחו בדרך כלשהי ליצור אתם קשר, יוכלו גם הם להסתתר בשוחה. נראה לנו נכון שהמשפחה תתאחד, למרות שידענו שזה ייצור לנו קושי נוסף.

אני לא יודע איך קרה שמשה ובנימין נמצאו, נדמה לי שבעזרת הקשרים עם הפר־טיזנים. הם תמיד ידעו מה קורה ביער ומי מסתתר איפה. אני רק זוכר שערב אחד, כשהבאתי לבנים את האוכל, מצאתי בשוחה ארבעה אנשים במקום שניים. וכך זה נשאר במשך החודשים הבאים. לא אשקר, זה לא היה קל, במיוחד הלוגיסטיקה של רחצה, כביסה, ניקוי. בנוסף, משה, שכבר לא היה צעיר ונאלץ אחרי כל מה שעבר בגטו לשבת סגור כמעט כל היום מתחת לאדמה, לקה בבריאותו. לא יכולנו להזמין לו רופא, אז השתמשנו בכל אמצעי הרפואה העממית המוכרים לנו כדי להחזיקו בחיים.

באפריל 1944 הצטרפו בנימין ולייבוס לפרטיזנים, ומשה החולה עם בנו הצ־עיר נשארו אצלנו, כבר גרו בתוך הבית. מצבו של האב הורע מיום ליום. מזל, שזכה להגיע לשחרור ולתבוסת הגרמנים, אך הוא כבר לא הצליח לעלות עם בניו לישראל. את מנוחתו האחרונה הוא מצא בקרשניק, בבית העלמין ברחוב שבסקה (Szewska), מקום שבו הגרמנים הוציאו להורג כמה מאות מתושבי הגטו.

LUCJAN SZMIT

Place of rescue of Jews:
Trzydnik/Kraśnik, Poland

ALREADY IN NOVEMBER 1939, THE GERMANS CARRIED OUT THE FIRST EXECUTIONS OF JEWISH RESIDENTS OF KRASNIK. A FEW MONTHS LATER, A GHETTO WAS ESTABLISHED, WHERE OVER 6,000 PEOPLE WERE FORCED TO LIVE. MORE THAN HALF OF THEM WERE MURDERED IN 1942 IN MAJDANEK AND BELZEC. ABOUT 2,000 JEWS FROM KRASNIK WERE TRANSFERRED TO THE LARGE CAMP IN BUDZYŃ AND THEN TO PLASZOW AND MAUTHAUSEN, WHERE ALMOST ALL WERE MURDERED. OF THE KRASNIK AND TRZYDNIK JEWS, THE FOLLOWING MANAGED TO SAVE THEIR LIVES: LAJBUS PINTEL, TUVIA WURMAN, HIS FATHER MOSZE WURMAN, AND HIS BROTHER BENJAMIN.

DR. VERONIKA LUČIŪNAITĖ

BORN ON APRIL 17, 1935 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

Moshe Koren and my brother Antanas were friends long before the war. In the 1930s, such a mixed Christian-Jewish friendship in a small town was not unusual; every second neighbor was of a different faith. In fact, it was only on weekends and holidays that we lived separately, as we each attended either synagogue on Saturday or church on Sunday, etc. We had no major religious conflicts, just stupid pranks and teasing. Often, the boys would get into trouble.

In fact, everything started to fall apart for the Jews after the Russians came. Moshe's father, Meir, lost his factory, which was nationalized, and he began working there himself. My father, Cezaris, was very sorry about this. My mother had died the year before, and Meir employed him and my brothers in his factory for a really good salary so that we could continue to survive. In our village of Vievis, the Soviets also closed the Jewish school, so Moshe began working with Antanas to produce asphalt. We didn't realize then that the worst was yet to come. Meir, as a businessman, had business contacts with Jewish companies in Germany, so he knew what was going on there and that the outbreak of the German-Bolshevik war would change everything. Yet, despite everything, no one expected genocide.

From the very first days of the German occupation, pogroms began. People were beaten, humiliated, and thrown out of their homes. One day, it was announced that all Jews had to gather in the square because they would be transported to Semeliškes, where a ghetto had been created for the local Jewish population. A few days earlier, my father, who could not come to terms with all this, took Liuba, the youngest daughter of Meir and Fejga, to our house so that she would not have to watch what was happening on the streets of the city. We had a small farm near Vievis, where it was relatively peaceful. The Korens were put in the ghetto. When they started deporting Jews to the forest to shoot them, Meir, Moshe, his brother Benjamin, and their aunt Michla Levi managed to hide in the basement. Fejga was unable to hide or run away.

She was overcome by the terrible scenes on the streets. The enslavement, contempt and dehumanization caused her to stop fighting. As she stood there, she went to her death along with the others.

My father and several other factory workers appealed to the Germans to free Meir from the ghetto, arguing that he was the only specialist who could repair and maintain the factory machines. I don't know how, but it worked, and Meir ended up in our home. He appeared several decades older and cried when talking about Fejga, with whom he was very close. For weeks, Liuba couldn't come to terms with the loss of her mother. Slowly, day after day, my father smuggled more members of the Koren family into our yard. In the evenings, everyone would come out of hiding, which Antanas had arranged for them in the stable. They would gather in the kitchen. They would cook, eat, talk and so on until late at night. We were connected to Meir's children by an orphan's fate, a lack of warmth only a mother can give. It's a gap that nothing can fill.

Unfortunately, one day, thieves broke into the barn and accidentally discovered the Korens, forcing them to run away and hide in the forests. They all walked quite a long way, about a hundred kilometers, until they reached Kaunas, where they entered the ghetto. There, they no longer had to run away all the time or sleep under trees. When things calmed down a bit in our village again and the Germans stopped searching for them, my father let the Korens know they could come back. We were terribly afraid for them because it was 1943 and there was no trace left of many ghettos as everyone had been murdered. In Kaunas at that time, at the end of October, about ten thousand people were killed. Exactly one month later, they managed to get the Korens out, and thanks to a bribe, they were transported by truck to a friendly forester's lodge.

After the war, the Korens left Lithuania. It wasn't easy for them, nor for us. The farewell was very painful. Then Meir and Liuba left for Israel, while Benjamin and Moshe went to America. When communism ended, Moshe was the first to find us. Fortunately, Antanas was still alive.

ד"ר ורניקה לוצ'יונאיטה (Dr. Veronika Lučiūnaitė)

משה קורן (Moshe Koren) ואחי אנטאנס (Antanas) היו חברים קרובים זמן רב לפני פרוץ המלחמה. בשנות השלושים לא הייתה חברות מעורבת כזאת, נוצרית-יהודית, יוצאת דופן בעיירה הקטנה שלנו, בה גרו זה בצד זה בני דתות שונות, ולמען האמת השוני הורגש רק בסופי שבוע ובחגים, משום שלכל אחד מאתנו היה בית כנסת בשבת או כנסייה ביום ראשון וכן הלאה. לא היו אצלנו סכסוכים דתיים גדולים, אולי רק מעשי קונדס טיפשיים, התגרויות, וגם התפרעויות קטנות של נערים.

בשביל היהודים, התחיל החורבן האמיתי רק לאחר כניסת הרוסים. בית החרושת של מאיר (Meir), אביו של משה, הולאם ונגזל ממנו, והוא נשאר לעבוד בו בתור פועל. אבי צזאריס (Cezaris) הצר על כך מאוד, משום ששנה קודם לכן נפטרה אמי, וכדי להבטיח לנו פרנסה, מאיר העסיק אותו ואת האחים שלי בבית החרושת שלו, בשכר ממש טוב. אצלנו בוויאויס (Vievis), סגרו הסובייטים גם את בית הספר היהודי, ולכן גם משה התחיל לעבוד עם אנטאנס בייצור אספלט. אז עוד לא הבנו שהגרוע מכל עוד יגיע. למאיר, שהיה איש עסקים, היו קשרי מסחר עם חברות יהודיות בגרמניה, לכן הוא ידע מה מתרחש שם ושהמלחמה הגרמנית-בולשביקית תביא לשינויים רבים. עם זאת איש לא צפה רצח עם.

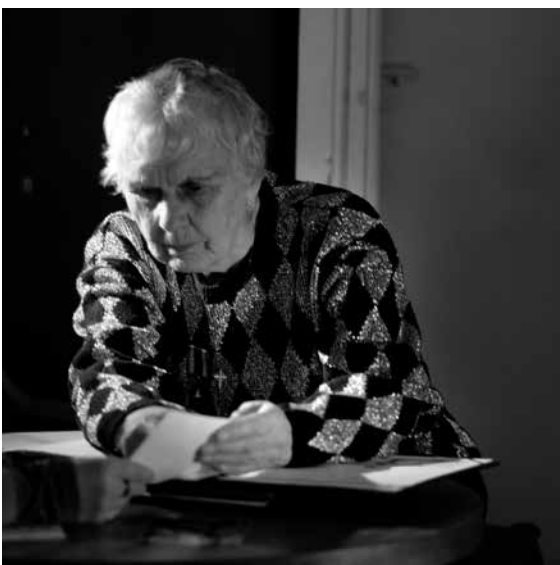
כבר מהימים הראשונים של הכיבוש הגרמני התחילו פוגרומים, מכות, השפלות, סילוק מהבתים. יום אחד הודיעו שכל היהודים חייבים להתייצב בכיכר והם עומדים להישלח לסמלישקס (Semeliškes), שבו הקימו גטו עבור יהודים בני המקום. אבי התקשה להשלים עם זה, וכמה ימים קודם לכן הביא אלינו הביתה את ליובה (Liuba), בתם הצעירה של מאיר ופייגה (Fejga), כדי שלא תיאלץ לראות במו עיניה את הנעשה ברחובות העיר. היה לנו משק קטן לא רחוק מוויאויס, במקום שקט יחסית. משפחת קורן הגיעה לגטו, וכאשר התחיל הגירוש ליער, לגיא ההריגה, מאיר, משה, אחיו בנימין (Benjamin) ודודתם מיחלה לוי (Michla Levi) הצליחו להסתתר במרתפים. פייגה לא הייתה מסוגלת להתחבא או לברוח. המחזות הנוראיים

האלו ברחובות, הדיכוי, הבוז ואובדן צלם אנוש גרמו לה לוותר על המאבק, ובלי להסתכל אחורה היא הלכה עם האחרים למוות.

אבי וכמה עובדים נוספים בבית החרושת פנו לגרמנים וביקשו לשחרר את מאיר מהגטו, בתור המומחה היחיד שיודע לתחזק ולתקן את המכונות במפעל. אני לא יודעת איך הם הצליחו, אבל מאיר הגיע לביתנו. הוא נראה כאילו התבגר בעשרות שנים, סיפר בדמעות על פייגה שאליה היה קשור מאוד. במשך שבועות ארוכים לא הצליחה ליובה להשלים עם מות אמה. בהדרגה, יום אחרי יום, הבריא אבי למשק שלנו בני משפחת קורן נוספים. בערב כולם היו יוצאים מהמחבוא שאנטאנס הכין להם באורווה, היו מתיישבים במטבח, בישלו, אכלו, דיברו עד מאוחר בלילה. אנחנו הילדים חלקנו ככל הנראה עם ילדיו של מאיר את תחושת היתמות והיעדר החום שרק אימא יכולה לתת. זה חלל ששום דבר לא יכול למלא.

למרבה הצער יום אחד פרצו גנבים לאסם וגילו במקרה את בני קורן שנאלצו מיד לברוח ולהסתתר ביערות. כולם עברו דרך ארוכה, כמאה קילומטרים, כדי להגיע לגטו בקובנה (Kowno). הם לא רצו לברוח בלי הפסקה ולישון ביער. כאשר המצב בכפר שלנו שוב נרגע מעט והגרמנים הפסיקו את חיפושיהם, הודיע אבא למשפחת קורן שהם יכולים לחזור. אנחנו היינו מודאגים מאוד, משום שהייתה זו שנת 1943 וגטאות רבים כבר נמחקו מעל פני האדמה, כולם נרצחו. בקובנה עצמה נהרגו באותו זמן, בשלהי אוקטובר, כעשרת אלפים איש. בדיוק כעבור חודש הוצאה משם בהצלחה משפחת קורן, ובעזרת שוחד הם הועברו במשאית לבקתת היערן הסמוכה.

לאחר המלחמה עזבה משפחת קורן את ליטא. לא היה להם קל לעשות זאת, וגם לנו זה לא היה קל. הפרידה הייתה כואבת מאוד. אחר כך מאיר וליובה עלו לישראל, ובנימין ומשה נסעו לארה"ב. כאשר הסתיימה התקופה הקומוניסטית, משה היה הראשון למצוא אותנו. למרבה המזל, אנטאנס היה עדיין בחיים.

Place of rescue of Jews:
Vievis, Lithuania

IN VIEVIS, IN SOUTHERN LITHUANIA, THERE WERE ABOUT 350 JEWS IN 1940, 40% OF THE TOWN'S POPULATION. ON ROSH HASHANAH 1941, THE GERMANS TRANSPORTED ALL THE JEWISH RESIDENTS TO THE NEIGHBORING TOWN OF SEMELISKES, WHERE THEY CARRIED OUT A MASS EXECUTION TWO WEEKS LATER. ONLY A FEW PEOPLE MANAGED TO SAVE THEIR LIVES BY HIDING IN NEARBY VILLAGES AND FORESTS OR JOINING THE PARTISANS. THE LUČIŪNAS FAMILY SAVED MOSHE KOREN AND HIS CHILDREN LIUBA, BENJAMIN, MAJER, AND MICHLA LEVI FROM DEATH.

HUGUETTE BLANCHIN

BORN JANUARY 27, 1925 IN FRANCE, LIVES IN FRANCE

My father, Albert Blanchin, was betrayed and imprisoned. On December 21, 1943, the Gestapo entered our house and took him to Montluc. It was an old prison that the Germans had turned into a place of execution of many French people. My father was shot on January 10, 1944, in retaliation for an attack on German soldiers stationed in Lyon. There was no trial, only some internal order and he was killed completely illegally.

Twelve days later, four Lanzenbergs, Jewish refugees from Marseille, knocked on our door. They had been wandering through southern France since January 1943, when a roundup of Jews took place in the Old Port, organized by the Germans and French gendarmes. The executioners took twenty thousand people, and about a thousand of them were sent to concentration camps in Germany.

Janina Lanzenberg's mother, Marthe Hensi, also endured her own ordeal when she was arrested in her home in Dolomieu, a town about a hundred kilometers away from our home in Thuellin. She was an incredibly brave, bold, and tough woman. She managed to escape from the transport, but she could not return to her old house, as the address was known to the French gendarmes. Through our contacts with the underground, she managed to join her family. And so, the Lanzenbergs came to live with us for a few months.

It was a time filled with uncertainty, fear, and, above all, struggle. It wasn't about each of us fighting with a gun—this struggle had differ-

ent forms. Women played a big role in it, taking care of everyday life. My mother, Hélène Blanchin, despite having lost her husband, didn't hesitate for a moment to take the refugees into her home. She had to cook, do laundry and care for an additional five people – it was a lot of work. Janina became very close to my mother, and, together, they cared for the house and all its residents.

We lived in constant fear—of each new day, of every carelessly uttered word, of neighbors noticing that we were cooking more food, doing more laundry, or hearing strange voices from our house. At that time, everything seemed suspicious. Many people collaborated with the occupiers and you had to be careful of every step. Eventually, a new shelter had to be found for the Lanzenbergs, and my aunt and uncle, Yvonne and Aristide Audi, decided to help us and take them in. They lived there until the liberation. We tried to visit them and continued to care for them. After the war, my father was posthumously decorated for his courage as a member of the resistance and in our town, the main square bears his name. I think he and my mother would confirm my opinion that we were not really doing anything special. We were just trying to prevent a few people from dying. We were doing exactly what every French woman and every Frenchman at that time should have been doing: following our national motto of “liberté, égalité, fraternité” and, despite the fear, acting. Not standing by. Not watching. Acting to save lives.

איגט בלאנשן (Huguette Blanchin)

אבי, אלבר בלאנשן, הוסגר ונאסר. זה קרה ב-21 בדצמבר 1943; הגסטאפו נכנס לבית שלנו ולקח אותו למונלוק (Montluc). זה היה בית כלא עתיק, שהגרמנים הפכו למקום הוצאה להורג של צרפתים רבים. אבי נורה למוות ב-10 בינואר 1944 כנקמה על התנקשות בחיילים גרמנים בליון (Lyon). זה נעשה ללא משפט, על פי הוראה פנימית כלשהי, באופן בלתי חוקי בעליל.

כעבור שנים עשר יום דפקו על דלתנו ארבעה בני משפחת לנצנברג (Lanzenberg), פליטים יהודים ממרסיי (Marseille). הם נדדו בדרום צרפת, אחרי ששנה אחת בדיוק קודם לכן, בינואר 1943, נערך בנמל הישן (Vieux Port) מצוד אחרי היהודים שאורגן בידי גרמנים וחיילים צרפתים. עשרים אלף איש נפלו אז בידי הקלגסים, וכאלף מהם נשלחו למחנות ריכוז בגרמניה.

גם אמה של ינינה (Janina) לנצנברג, מרטה הנסי (Marthe Hensi), שנעצרה בביתה בדולמיו (Dolomieu), עברה גיהינום משלה. מקום זה נמצא במרחק של כמאה קילומטרים מתואלן (Thuellin) שלנו. היא הייתה גיבורה, אמיצה מאוד, נועזת, קשוחה. היא הצליחה לברוח מהמשלוח, אך כמובן לא יכולה הייתה עוד לחזור למעון הקודם שלה, שהיה מוכר לחיילים הצרפתיים. בעזרת קשרים קבועים שלנו עם המחתרת היא הצליחה להצטרף למשפחתה, וכך כל משפחת לנצנברג נכנסה לגור אתנו למשך כמה חודשים.

זו הייתה תקופה של אי ודאות ופחד, אך גם של מאבק. זה לא אומר שכל אחד אתנו נלחם עם רובה ביד, למאבק היו פנים רבות. תפקיד חשוב מילאו במאבק הזה נשים שדאגו לחיי היומיום. אמי, הלן (Hélène) בלאנשן, למרות שלא מכבר איבדה את בעלה, קיבלה את הפליטים לביתה בלי היסוס של רגע. חמישה אנשים נוספים שצריך היה לבשל בעבורם, לכבס, לדאוג ולטפל בהם, זו הייתה עבודה עצומה. ינינה התקדבה מאוד לאמי, ביחד הן דאגו לבית ולכל צרכי הדיירים. כל הזמן ליווה אותנו פחד על כל דבר, על יום המחר, על כל מילה שנפלטה בהיסח דעת, על כך שהשכנים יבחינו שאנחנו מבשלים יותר אוכל, עושים יותר כביסה, ושמנהבית שלנו בוקעים קולות זרים. באותה תקופה הכל נראה חשוד, אנשים רבים שיתפו פעולה עם הכובשים וצריך היה להיזהר על כל צעד. לכן ברגע מסוים צריך היה למצוא מחסה חדש למשפחת לנצנברג, והדודים שלנו, איבון ואריסטיד אודי (Yvonne & Aristide Audi), החליטו לעזור לנו ולקחת אותם אליהם. הם גרו אצלם עד השחרור ואנחנו השתדלנו לבקר אותם ולהמשיך לדאוג לצרכיהם.

אחרי המלחמה קיבל אבי לאחר מותו אות כבוד על גבורתו, בזכות היותו חבר בתנועת ההתנגדות, והכיכר המרכזית בעיירה שלנו נושאת את שמו. אני חושבת שגם הוא וגם אמי היו מסכימים עם דעתי, שלמען האמת לא עשינו שום דבר יוצא דופן, פשוט השתדלנו למנוע את מותם של כמה אנשים. עשינו בדיוק את מה שבעצם כל צרפתי וכל צרפתייה אמורים היו לעשות בזמן ההוא; לדבוק בסיסמה הלאומית שלנו "חירות, שוויון, אחווה", ולמרות הפחד לא לעמוד מהצד ולהסתכל, אלא לפעול להצלת חיי אדם.

HUGUETTE BLANCHIN

THE BLANCHIN FAMILY, THANKS
TO THE COOPERATION OF
THEIR RELATIVES, SAVED FROM
DEATH SEVERAL MEMBERS OF
THE LANZENBERG AND HENSI
FAMILIES: HENSI MARTHE,
LANZENBERG ANNEMARIE,
LANZENBERG JANINE,
LANZENBERG LÉON.

Place of rescue of Jews:
Thuellin, Isere, France

JAROSŁAWA LEWICKI

BORN ON JANUARY 01, 1935 IN POLAND (TODAY UKRAINE), LIVES IN ISRAEL

How many wise and famous people we had in Złoczów! It was a city rich in talented people. I remember Jakub Imber. He was a writer, a poet, a songwriter, and a translator. His uncle, also one of our citizens, wrote the national anthem of Israel. The song is titled “Ha-Tikva,” meaning hope, because when Jews have nothing else left, they still have hope—it is a kind of last resort. I have been living in Israel for years, and it may sound strange, but this anthem reminds me of Złoczów. Every time I hear it, I imagine Rysio Fajering and Jurek Szenker, two boys who escaped from the terrible massacre of Jews in our town. I also see dozens of others for whom my grandpa organized hiding places and to whom I brought food.

The first pogrom occurred right at the start of the German occupation in 1941. During that time, the Germans and Ukrainians killed a few thousand people. I don’t know exactly how many, maybe two, maybe three thousand. Exactly one year later, the Germans deported thousands more people to Bełżec. My grandfather couldn’t get over it. On the one hand, open hatred raged in the town. Some residents, mainly Ukrainians, were merciless towards Jews. Yet, on the other hand, there was indifference—a numbness. Even those who could help did nothing.

For the first year and a half, the ghetto was not yet closed, but the Jews no longer had anything of their own. Everything was taken from them, and they were crowded into a separate part of the city, guarded

by Ukrainian gendarmes. From the very beginning, Grandpa began organizing help for our friends. I was small and agile—a little kid who didn’t really stand out—so I smuggled in food and medicine. Sometimes, I carried a backpack; other times, I hid a “delivery” under my dress. The gendarmes never checked me. Mom cooked for everyone, baked bread, and sometimes made something better to make them feel a little happier.

Rysiek and Jurek managed to escape this nightmare. I don’t know exactly how and when they escaped, but probably during the march. They came to us exhausted, frightened, hungry, and sick. I could go on listing their ailments, but the most painful thing was their fear. Their terror, which they carried in their eyes, in their gestures, and in the way they spoke. They were prepared for the worst every second and were afraid of everyone and everything. When they finally moved in with us—in hiding, of course—they trembled at the sound of every rustle, every strange voice coming from the street or the yard. For over a year, my mom and grandpa took care of them as best they could. The hardest part of taking care of them was hiding our fear from them because we didn’t sleep at night either. I still have nightmares that the neighbors were coming to us with axes to kill us all. We knew that we had to be strong for Rysiek and Jurek; we had to save them and give them hope for a future life. And we succeeded! And why? Because Hope comes from Złoczów.

ירוסלבה לוויצקי (Jarosława Lewicki)

כמה אנשים מפורסמים וחכמים היו אצלנו בזלוצ'וב (Złoczów)! העיר הזאת הייתה מחצבה של כישרונות. אני זוכרת את יאקוב אימבר (Jakub Imber) שהיה סופר, משורר, פזמונאי, גם מתרגם. דוד שלו, גם הוא מהאזור שלנו, חיבר את ההמנון הלאומי של ישראל. לשיר הזה קוראים "התקווה", כי כאשר ליהודים כבר לא נותר דבר, עדיין יש להם את התקווה, זה מעין קרש ההצלה האחרון שלהם. כבר שנים רבות אני גרה בישראל, ואולי זה יישמע מוזר, אבל ההמנון הזה מזכיר לי את זלוצ'וב. בכל פעם כשאני שומעת אותו, אני רואה מול עיניי את רישו פאירינג (Rysio Fajering) ואת יורק שנקר (Jurek Szenker), שני בחורים שנמלטו מהטבח הנורא של יהודים בעיירה שלנו. אני רואה גם עשרות אחרים שסבא שלי סידר להם מקומות מחבוא, ואני הייתי מביאה להם אוכל.

הפוגרום הראשון התרחש מיד בראשית הכיבוש הגרמני בשנת 1941. הגרמנים הרגו כמה אלפי אנשים, אני לא יודעת בדיוק כמה, אולי אלפיים, אולי שלושת אלפים. בדיוק כעבור שנה גירשו הגרמנים לבלז'ץ (Bełżec) אלפי אנשים נוספים. לסבא שלי זה כאב בצורה שלא תיאמן. מצד אחד שררה בעיירה שנאה גלויה. חלק מהתושבים, בעיקר האוקראינים, היו חסרי רחמים כלפי היהודים, ומצד השני שררה אדישות; גם מי שיכול היה לעזור, לא נקף אצבע.

בשנה וחצי הראשונות הגטו לא היה סגור עדיין, אבל ליהודים כבר לא נותר דבר. לקחו מהם את הכול וצופפו אותם ברובע נפרד של העיר, תחת שמירה של שוטרים אוקראינים. מהרגע הראשון התחיל סבא לארגן עזרה לחברים שלנו. אני הייתי קטנה וזריזה, זאטוטה כזאת שלא מושכת תשומת לב, לכן הברחתי אוכל ותרופות. לפעמים היה לי תרמיל, ולפעמים החבאתי את "הצידה" מתחת לשמלה. שוטרים לא בדקו אותי אף פעם. אימא בישלה לכולם, אפתה לחמים, לפעמים הכינה משהו טעים במיוחד כדי לעודד אותם מעט.

הזמן הגרוע ביותר הגיע בשלהי שנת 1942, כשגרמנים סגרו את הגטו. התרחשו שם מחזות מהגיהינום; אני ראיתי את הכול כי הייתי הולכת לשם, היו לי שיטות משלי להיכנס ולצאת משם. לגטו שלנו הביאו יהודים מעיירות ומכפרים קטנים אחרים בסביבה. היו בסך הכל כתשעה אלפים איש, כמעט ללא אמצעים שדרושים לחיים, האנשים היו חולים, מוכים, כחושים. לי היה אוכל רק בשביל בודדים; זה היה סיוט שלי, שלא יכולתי לעזור לאחרים, רק לאותם נבחרים, חברים שלנו. בהדרגה גם בש־בילם לא הספיקו התרופות, ומחלות בגטו פשטו כמו אש בשדה קוצים. כמה חודשים לאחר סגירת הגטו החליטו הגרמנים לרצוח את כל היהודים וגרשו אותם ל־אווהוביצה (Jełhowica) הסמוכה לזלוצ'וב. שם הרגו כארבעת אלפים אנשים ביריות.

רישו ויורק הצליחו לברוח מהסיוט הזה. אני לא יודעת בדיוק איך ומתי, אבל כנראה במהלך הצעדה. הם הגיעו אלינו תשושים, מפוחדים, רעבים, חולים – אני יכולה למ־נות הרבה זמן את מכאוביהם, אבל מה שבלט ביותר היה הפחד. הם נשאו את הפחד בעיניהם, בתנועותיהם, בצורת הדיבור שלהם. בכל רגע היו מוכנים לגרוע מכול, ופחדו מכל דבר ומכל אחד. כשכבר גרו אתנו, כמוכן במחבוא, הם נרעדו מכל רחש, מכל קול זר שהגיע מהרחוב או מהחצר. במשך יותר משנה סבא ואימא טיפלו בהם הכי טוב שאפשר. בתוך כל הדאגה שלנו להם, הכי קשה היה לנו להסתיר מהם את הפחד שלנו. כי גם אנחנו לא ישנו בלילות. עד היום יש לי סיוטי לילה שבהם השכנים שלנו מגיעים עם גרזנים כדי להרוג את כולנו. ידענו שאנחנו חייבים להיות חזקים יותר מרישק ומיורק, ושאנחנו חייבים לא רק להציל אותם אלא גם לתת להם תקווה להמשך חייהם. וזה הצליח! איך? בגלל ש"התקווה" באה מזלוצ'וב.

JAROSŁAWA LEWICKI

Place of rescue of Jews:
Złoczów, Poland (today
Ukraine)

THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO IN ZŁOCZÓW IN THE SPRING OF 1942. IT HOUSED UP TO 9,000 PEOPLE WHO WERE DEPORTED TO THE DEATH CAMPS IN BEŁŻEC, LACKIE WIELKIE, AND THE GHETTO IN LWÓW. SEVERAL THOUSAND PEOPLE WERE KILLED DURING POGROMS AS LATE AS 1941 AND IN MASS EXECUTIONS. THE LEWICKI FAMILY—ALEKSANDER, HIS DAUGHTER KATARZYNA, AND GRANDDAUGHTER JAROSŁAWA—MANAGED TO SAVE SEVERAL PEOPLE FROM EXTERMINATION, INCLUDING RYSIO FAJERING, JUREK SZENKER, ABRAHAM SZAPIRO, AND SEVERAL OTHERS WHO WERE HIDING IN THE NEARBY FORESTS.

IRENA SENDERSKA-RZOŃCA

BORN ON FEBRUARY 21, 1931 IN POLAND (TODAY UKRAINE),
PASSED AWAY ON APRIL 20, 2025 IN POLAND

Borysław was a large city in those times, known for its large oil industry, mines, and other industries. We were a fairly poor family. Dad, Józef, worked as a firefighter, while Mom, Helena, took care of the house and us. With four children, there was always plenty to do. In 1939, when the Russians attacked us, terror descended on the city, mainly targeting the intellectual elite. They didn't pay much attention to my family; Dad's job was important in both peace and wartime, so we experienced relatively little trouble.

In the summer of 1941, the Germans entered the city, and a dark period began for the Jews of Borysław. Right at the beginning of July, with the occupiers' consent, both my compatriots and the Ukrainians began a pogrom against the Jewish population. I don't know how many people were murdered then, but I believe it was in the hundreds. That was the first time I truly understood the meaning of terror, fear, and hatred. Soon after these events, a ghetto was established, locking up around 13,000 people—about a third of Borysław's population at the time. This was when the genocide began. It was a shock for us, as we lost some friends or acquaintances every day. At that time, our beloved Dr. Elias Bander and his family also disappeared from our sight, although I remember that we were aware that they were somewhere outside the ghetto. He was an extraordinary man—good, helpful, and an excellent doctor.

One day, an acquaintance of our father knocked on our door to say he was moving to another city. I can't remember the exact details, but I suspect it was a forced move, perhaps a kind of escape due to his participation in the underground or other conspiratorial activities. When he came to say goodbye, we learned that, for nearly two years, he had been hiding Dr. Bander, his wife Regina and their young son Myron. Our joy at their survival was mixed with real fear. We were very happy that the doctor was alive, but we also realized that it was now our responsibility to provide him and his family with a safe hiding place.

My parents didn't hesitate for a moment and immediately welcomed them into our home.

Dad arranged a place for the Banders in the attic of a small storage room that was in the yard and belonged to us. We kept pigeons and a goat there, so it was not surprising that we had to go there every day. The birds also made enough noise to mask human sounds. However, sometimes someone needed to sneeze loudly, cough, or take a deep breath that could be overheard and since we shared the yard with neighbors, the fear that someone might hear or observe something was really overwhelming.

After a short family meeting, we decided that I would be responsible for looking after the Banderas. I was thirteen at the time, but the war had already been going on for several years, and like many my age, I had matured beyond my years. Each day, I would check on them, take out the waste—but only at night—bring them food, and do their laundry. Mrs. Regina was a very neat and clean woman, she liked order, yet she had to live in such terrible conditions for several years. During the day, they had to remain lying down, only daring to “stretch their legs” at night.

The hardest moments were when the Germans were already slowly retreating, aware that the Russians would soon defeat them. By then they had completely lost the last bit of control over themselves. They were running out of supplies, so these young soldiers, constantly hungry, would run into houses, yards, sheds, and barns to find something to eat. For several weeks, we even had a few Germans staying with us. During that time, we were really trembling with fear that they would accidentally find the doctor and his family. I don't think any of us slept during those dozens of nights. We walked around in a state of numbness, full of fear, and under the watchful eyes of the neighbors, who began to take an interest in my frequent visits to the shed. When they asked me questions, I always answered that I was visiting the goat to keep it from feeling lonely.

אירנה סנדרסקה–ז'ונצ'ה (Irena Senderska-Rzońca)

יחסית לימים ההם, הייתה העיר בוריסלב (Borysław) עיר גדולה, מרכז גדול של נפט, מכרות ותעשייה. אנחנו היינו משפחה ענייה למדי. אבא יוזף (Józef) היה כבאי ואימא הלנה (Helena) עקרת בית שגידלה אותנו. היינו ארבעה ילדים, כך שעבודה לא הייתה חסרה. בשנת 1939 תקפו אותנו הרוסים, בעיר התחיל טרור, בעיקר כלפי האליטות האינטלקטואליות. למשפחה שלי הם לא נטפלו במיוחד. אבא עסק במקצוע שהיה חשוב גם בימי שלום וגם בימי המלחמה, כך שהיה לנו שקט יחסי.

בקיץ 1941 נכנסו הגרמנים לעיר וליהודי בוריסלב התחיל זמן שחור. מיד בראשית יולי, באישור של הכובשים, גם האוקראינים וגם בני עמי עשו פוגרום ביהודים. אני לא יודעת כמה אנשים נרצחו אז, אבל נראה לי שמאות. אז הבנתי בפעם הראשונה מה זה טרור, פחד ושנאה. מיד לאחר האירועים האלו הוקם גטו וסגרו בו כ-13,000 אנשים – שלישי מכלל תושבי בוריסלב – ומהר מאוד התחיל רצח עם. בשבילנו זה היה זעזוע, משום שמיום ליום איבדנו מכרים או ידידים. באותו זמן נעלם מהנוף שלנו גם הרופא האהוב שלנו בנדר (Bander) ומשפחתו, אם כי זכור לי שידענו, שהם נמצאים אי שם מחוץ לגטו. הוא היה אדם בלתי רגיל, טוב לב, מוכן לעזור, רופא מעולה.

יום אחד בא אלינו מכר אחד של אבא שלי וסיפר שהוא עובר לעיר אחרת. קשה לי לזכור, אבל נראה לי שמדובר היה במעין עזיבה הכרחית, סוג של בריחה, בגלל פעילות במחתרת או פעילות חשאית דומה אחרת. כשהוא בא להיפרד התברר שמזה כמעט שנתיים הוא הסתיר אצלו את אליאס (Elías) בנדר, את אשתו רגינה (Regina) ואת בנם הקטן מירון (Myron). השמחה שלנו הייתה מהולה באימה אמיתית. שמחנו מאוד שהרופא בחיים, אבל מצד שני היה ברור לנו שכעת חלה עלינו החובה להבטיח לו ולמשפחתו מחסה בטוח. הוריי לא היססו אף רגע, ומיד הכניסו

אותם הביתה. היה לנו בחצר מחסן קטן, ואבא סידר להם שם מקום בעליית הגג. במחסן הזה החזקנו יונים ועז, לכן לא נראה מוזר שבכל יום היינו נכנסים לשם. הצייד פורים עשו קצת רעש, וזה חיפה על הרעשים האנושיים. הרי לפעמים מישוהו מהם נאלץ להתעטש בקול, להשתעל או לנשום נשימה עמוקה, והחצר שלנו הייתה משותפת עם שכנים, כך שהיה פחד ממש גדול, שמישוהו עלול לשמוע או לראות משהו.

לאחר התייעצות משפחתית קצרה קבענו שאני אהיה אחראית על הטיפול במשפחה. הייתי אז בת שלוש עשרה, אבל המלחמה נמשכה כבר כמה שנים, ובדומה לבני גילי, גם אני הייתי בוגרת מכפי שנותיי. וכך הייתי נכנסת אליהם מדי יום, מביאה אוכל, מכבסת להם, מסלקת הפרשות – אבל רק בלילה. גברת רגינה הייתה אישה מאוד נקייה ומטופחת, אהבה סדר, והנה נקלעה לתנאים כל כך איומים. בשעות היום הם יכלו רק לשכב, ורק בלילה הרשו לעצמם "לחלץ את העצמות".

הרגעים הקשים ביותר היו כאשר הגרמנים כבר היו בנסיגה הדרגתית וידעו שהרוסים יביסו אותם, ואז הם התירו כל רסן. האספקה שלהם צלעה, ובחורים צעירים שכמוותם היו רעבים כל הזמן, והיו מתפרצים לבתים, לחצרות, למחסנים ולאסמים, כדי למצוא משהו לאכול. כמה גרמנים אפילו גרו אצלנו במשך כמה שבועות. אז באמת רעדנו מפחד, שהם עלולים במקרה למצוא את הרופא ומשפחתו. נדמה לי שבמשך כמה עשרות לילות אף אחד מאתנו לא עצם עין בלילה. הסתובבנו כמו זומבים, בחששות כבדים, ובנוסף גם תחת עינם הפקוחה של השכנים שהתחילו לגלות עניין בביקורים התכופים שלי במחסן. לשאלותיהם הייתי עונה תמיד, שאני הולכת לבקר את העז, כדי שלא תרגיש בודדה.

IRENA SENDERSKA-RZOŃCA

Place of rescue of Jews:
Borysław, Poland (today
Ukraine)

BEFORE THE WAR, BORYSŁAW WAS ONE OF THE LARGEST POLISH CITIES, A CENTER OF THE OIL INDUSTRY. OVER 30 PERCENT OF THE INHABITANTS WERE JEWS. THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO IN BORYSŁAWIEC IN THE SUMMER OF 1942, TO WHICH THEY ALSO TRANSPORTED JEWS FROM NEARBY TOWNS. A YEAR LATER, BETWEEN MAY 25 AND JUNE 2, 1943, THE GHETTO WAS LIQUIDATED. PEOPLE WERE DEPORTED TO BEŁŻEC, LABOR CAMPS (PŁASZÓW), AND MASS EXECUTIONS WERE CARRIED OUT. THE LAST TRANSPORT FROM BORYSŁAWIEC, CONSISTING OF 350 PEOPLE, WAS SENT TO AUSCHWITZ-BIRKENAU ON JULY 21, 1944. JÓZEF AND HELENA SENDERSKI, TOGETHER WITH THEIR DAUGHTER IRENA, SAVED THE FAMILY OF DOCTOR BANDER: ELIAS, HIS WIFE REGINA, AND SON MYRON.

MARIA MIKRUT

BORN ON DECEMBER 08, 1938 IN POLAND,
PASSED AWAY ON MARCH 24, 2023 IN POLAND

In the middle of the day, someone came running to our farmstead, shouting that Janek, our father, had been killed by the Germans in the forest. I remember that day well; it was cold, so piercingly cold yet sunny. Dad loved the sun very much. Whenever it was shining, he would even take the pigs out of the pigsty and into the field. He always said they deserved a bit of joy out of life too.

Mom was crying, overcome with both grief and fear. She hugged us tightly, her whole body trembling. It wasn't until the evening that we learned that the Fisz family had also been killed, all six of them, including Henia's granddaughter, Rózia, little Różyczka, just three years old.

For a long time afterward, I couldn't stop wondering why they hadn't killed us all too. After all, they knew it was our father and that we had all helped Jews. The Polish police were also present at the execution—they knew us, our house, our address, and our family. Wola was a small village. To this day, I don't know why we survived. Perhaps they took pity on us, or maybe the policemen didn't tell the Germans who “Mr. Janek” was.

On December 8, 1942, exactly half a year earlier, Henia Fisz, along with her daughters Bajla, Esterka, and Mila, her son Mosz, and her granddaughter, had knocked on our door. The Fisz family were our acquaintances, though it would be hard to say that our parents were particularly close with them. They simply shared the kind of familiarity common among people in small towns. We didn't have much, and they didn't either, but we sometimes exchanged goods, services, favours, and pleasantries. They had their world, and we had ours, yet we liked each other very much. On Sundays, after church, we would visit them. Since they only had Saturdays as a holiday, on Sundays, Henia, always busy, was happy to get rid of her kids for a while as they ran out into the fields with us.

They escaped just before the massacre, before the liquidation of the ghetto, when the Germans were killing all the Jews. I don't remember how they managed to get out of that hell, but they came to us because they had nowhere else to go. My parents didn't hesitate for a moment. They took them in right away, and my father very quickly arranged

a place for them in the barn. It was quite cozy and on the side of the road because the barn wasn't right next to the house. Mom, our father's beloved Bronka, immediately had to figure out how we were going to feed an additional six people, what we were going to do with them, how we were going to entertain the little one, wash their clothes, and generally what our days would look like. We were a very pious family, and we put our hope in prayer. Mom said: “It is what it is; with God's help we'll manage.” And so, for several months, I would run to the barn with the twins, pulling a gray cart filled with cans of milk and carrying laundry. When it got cold, they would come to the house for the night, because we felt sorry to leave them in that barn. They had no way to warm themselves there, they couldn't light a fire because the neighbors would find out. I even enjoyed those evenings with them. I could carry Rózia, pet her a little, rock her in the rocking chair, or sit on the stove. But everything had to be done in secret. The windows were always covered, and the doors bolted when the Fisz family came down to visit us. And so we passed day after day in great fear, I don't deny it, until one day the news came that the Germans were searching barns and houses for Jews who had managed to escape the liquidation.

Dad immediately got to work. He led the Fisz family out of the barn into the forest, where he first built them a makeshift shelter from sticks, like a small hut. A few days later, he dug them a dugout. He did it all on his own, insulated it with straw, and covered it so it looked like leaves were lying on the moss. My mother didn't want us to go into the forest. It wasn't until later that I learned how close we were to danger because both the Germans and the Poles were already sensing something. Informers and blackmailers were starting to appear. But my parents decided not to give up. They took the risk because they knew that without us the Fisz family would surely die. And then one snowy night came and this is what brought misfortune. The Germans and the Polish police simply got a “tip” from someone and followed his tracks. They shot everyone on the spot. My mother managed to persuade them to leave my father's body behind and she was able to bury him in the cemetery. The Fisz family remained somewhere in the forest.

מריה מיקרוט (Maria Mikrut)

באמצע היום נכנס מישוהו בריצה למשק שלנו וצעק שהגרמנים הרגו ביער את ינק (Janek), אבא שלנו. אני זוכרת היטב את היום הזה; היה קר, קור חודרני, אבל בהיר. אבא אהב מאוד שמש, כשהייתה שמש הוא היה אפילו משחרר את החזירים מהדיר לשדה, תמיד אמר שגם להם מגיע משהו בחיים.

אימא בכתה, גם מצער וגם מפחד. חיבקה אותנו חזק, רעדה כולה. רק בערב נודע לנו שגם את משפחת פיש (Fisz) הרגו, את כל השישה, אפילו את רוז'ה (Rózia), הקטנה בת השלוש, הנכדה של הניה (Henia). אחר כך אפילו שאלתי את עצמי במשך הרבה זמן, למה לא הרגו את כולנו. הרי הם ידעו שהוא אבא שלנו ושכולנו עזרנו ליהודים. בזמן ההוצאה להורג נכחו גם שוטרים פולנים, הם הכירו אותנו, את הבית שלנו, ידעו איפה אנחנו גרים. הכפר וולה (Wola) היה קטן. עד היום אני לא יודעת בזכות מה נשארונו בחיים, אולי השוטרים חסו עלינו ולא סיפרו לגרמנים מי היה "אדון ינק". זה קרה ב-8 בדצמבר 1942.

בדיוק חצי שנה קודם לכן דפקה בדלת שלנו הניה פיש עם בנותיה ביילה (Bajla), אסתרקה (Esterka), מילה (Mila), הבן משה (Mosze) ועם נכדתה. הכרנו את משפחת פיש, אבל זו לא הייתה איזו ידידות מיוחדת; פשוט, מין קרבה שמתקיימת בין אנשים בכפרים או בעיירות. לנו לא היה הרבה, להם לא היה הרבה, ולפעמים היינו מחליפים בינינו מוצרים, שירותים, עזרה, טובות קטנות. להם היה עולם שלהם ולנו שלנו, אבל חיבבנו מאוד אלו את אלו. ביום ראשון לאחר התפילה בכנסייה אנחנו, הילדים, היינו נכנסים אליהם, כי אצלם קידשו רק את השבת, וביום ראשון שמחה הניה, שידיה היו תמיד מלאות עבודה, "להתפטר" מהקטנים שלה, והם היו יוצאים לשחק אתנו בחוץ.

הם ברחו ממש לפני הטבח, לפני שהגטו חוסל, והגרמנים הרגו את כל היהודים. אני לא זוכרת איך הם הצליחו לצאת מהתופת הזאת, אבל הם באו אלינו, כי לא היה

להם לאן ללכת. הוריי לא חשבו פעמיים, קיבלו אותם במקום, תיכף ומיד. אבא סידר להם מקום באסם שלנו שלא היה ממש ליד הבית והיה אפילו חמים ונעים, אימא ברונקה (Bronka), אהובת לבו של אבא, הייתה חייבת לחשוב מהר על הדרך בה נוכל לכלכל שישה אנשים נוספים, מה נעשה אתם, איך נשעשע את הקטנה, נכבס את הכביסה שלהם, ובכלל, איך ייראו מעכשיו החיים שלנו. אנחנו היינו משפחה דתית מאוד, לכן קיוונו לעזרת שמיים. אימא הייתה אומרת: זה מה שיש, ואלוהים יעזור לנו. וכך במשך כמה חודשים הייתי רצה לאסם עם פנכות, כדים, מכלי חלב, סחבתי כביסה. כשהתחילו ימים קרים, הם היו באים בלילה אלינו, כי היה לנו חבל להשאיר אותם באסם, הם לא יכלו להתחמם שם, לא יכלו להדליק אש כדי לא להתגלות לשכנים. אני אפילו אהבתי את הערבים האלו אתם ביחד. יכולתי אז לקחת את רוז'ה על הידיים, קצת לפנק אותה, לנדנד בנדנדה, לשבת אתה מאחורי התנור. רק שכל זה חייב היה להיעשות בסוד, עם חלונות מוגפים; כשבני משפחת פיש היו באים, נעלנו תמיד את הדלת על בריח. כך עבר יום אחר יום, בפחד גדול, לא אשקר, עד שיום אחד פשטה שמועה שהגרמנים מחפשים באסמים ובבתים את היהודים שניצלו מהחיסול.

אבא התחיל לפעול מיד, הוציא את משפחת פיש מהאסם ליער, ובהתחלה סידר להם שם מקום מגורים ממקלות, כמו חושה, ולאחר כמה ימים חפר להם מעין שוחה. חפר אותה לבדו, סידר חימום מקש, הכין הסוואה שנראתה כאילו עלים מכסים אזוב. אימא לא הרשתה לנו כבר ללכת ליער. רק לאחר זמן נודע לי שכל הפעולות האלו היו מסוכנות; בין חיים למוות, כי גם הגרמנים וגם הפולנים כבר הרגישו שקורה משהו, הופיעו מלשינים וסחטנים. אבל הוריי החליטו לא לוותר, לקחת סיכון, משום שידעו שבלי זה משפחת פיש לא תשרוד. ואחר כך היה לילה מושלג וזה מה שהפיל את אבי למחרת. הגרמנים והמשטרה הפולנית קיבלו ממישהו מידע ועקבו אחריו. הם ירו בכולם במקום. בתחנונים הצליחה אימא לקבל את גופתו של אבי לקבורה בבית הקברות. בני משפחת פיש נשארו אי שם ביער.

MARIA MIKRUT

JAN AND BRONISŁAWA JANTOŃ, TOGETHER WITH THEIR DAUGHTER MARIA, TRIED TO SAVE THE LIVES OF HENIA FISZ, HER DAUGHTERS BAJLA, ESTERKA, MILA, MOSZE'S SON, AND HENIA'S GRANDDAUGHTER RÓŻA. AS A RESULT OF THE DENUNCIATION, SIX JEWS, AS WELL AS JAN JANTOŃ, WERE MURDERED BY THE GERMANS IN DECEMBER 1942.

Place of rescue of Jews:
Wola Brzosteczka/
Brzostek, Poland

MARGITA LEBDOVICOVA

BORN ON APRIL 15, 1930 IN CZECHOSLOVAKIA (TODAY SLOVAKIA),
LIVES IN SLOVAKIA

My uncle, whom I loved very much, had the misfortune of being mentally ill. The whole family took care of him, and we were very close, living near one another. We looked to religion for guidance in our everyday troubles. We lived in a totalitarian state, under a dictatorship, within a complicated social mix. In our area, most of the residents were German-speaking, so I also had to learn German.

In 1938, anti-Jewish regulations were introduced, and a year later, Jews lost the right to practice various professions. Doctors, for example, could no longer work, and Jews were no longer accepted as patients in hospitals. Before this, many of the shops in the nearby town, Kežmarok, were owned by Jews, as there were practically no Jews in our village. We often went there if we needed to see a tailor, a shoemaker, or a doctor. My uncle loved these little trips because it was a change from everyday life for him. But all of this came to an end with the establishment of the First Slovak Republic and the onset of terror.

In May 1941, the first signals of brutality reached our village of Mlynčeky from Kežmarok when a real pogrom was carried out there: private houses where Jews lived were destroyed, and the Great Synagogue was destroyed. We were worried about a few of our friends, the Goldmann family, who fortunately survived these events unscathed. But it was only for a while, as in 1942, deportations to death camps began. Right at the beginning of March, women were sent to Auschwitz; I don't know how many, maybe a hundred women. At the time, we didn't fully understand what was happening; we heard rumors, but we weren't sure if they were true. It wasn't until only a month later that it became clear to everyone where the Jews were being taken: to a place of no return. Several members of the Goldmann family met this fate, but Maximilian, his wife Gisela, and their little son hid with local peasants. When things calmed down a bit, they came to us.

We were terribly afraid, but Maximilian said God must have inspired him on Yom Kippur. He had some kind of premonition that he had to escape. Because it was on their holiest holiday that the Germans took away his parents and cousins, while he survived.

My father, Ján, had arranged a place for them in the barn. He built a special wall that separated them from the cows, but he did it in such a way anyone could think that there was nothing there. They were a bit cramped, but safe. We couldn't hide them in the house because of my sick uncle, who couldn't really control what he said and to whom.

The most terrible days we experienced came toward the end of the war. The Germans were already retreating; there was some chaos. They would burst into various houses, take food, and sometimes stay for a few days. That was exactly what happened to us. One day, a few Germans rode up on horseback, put their animals in the barn next to our cows, and moved in with us. We were all paralyzed with fear. We didn't know how long they would stay or what might happen. In order not to arouse suspicion, we almost never entered the barn, only going in as usual to tend to the animals. The Goldmanns sat quietly, like a mouse under a broom, and we had no contact with them. For a few days, they were locked in there without food or water, with their little son, who was not yet two years old at the time. I don't know how they managed to stay quiet with the hungry and dehydrated Moszek. Later, after the soldiers had left, Gisela told us that she had heard my uncle coming from behind the wall and talking to the animals. This gave them hope because it meant that we were still alive, and my uncle's voice gave them hope for survival.

To this day, I thank God in my prayers that we managed to save at least a few lives. Since then, I have also tried to understand the ambiguous fates and tasks that we have to face in life. Each of us is different and has a different role to play, but we are all human.

מרגיטה לבדוביצובה (Margita Lebdovicova)

דוד שלי שאותו אהבתי מאוד היה מסכן, משום שהיה חולה נפש. כל המשפחה דאגה לו, גרנו קרוב והרגשנו קרבה גדולה. בהתמודדות עם הקשיים היומיומיים מצאנו תמיכה רבה בדת. חיינו במדינה טוטליטרית, תחת דיקטטורה, בתוך תמהיל חברתי מסובך. מרבית התושבים בסביבה שלנו היו דוברי גרמנית, וגם אני הייתי חייבת ללמוד גרמנית. כבר בשנת 1938 הונהגו תקנות אנטי-יהודיות, כעבור שנה נאסר על היהודים לעסוק במקצועות שונים, למשל רופאים לא יכלו להמשיך לעבוד במקצועם, ואילו יהודים חולים לא התקבלו כלל לבתי חולים. בעבר, בכפר שלנו לא היו בעצם יהודים, אבל בעיירה הסמוכה, קז'מרוק (Kežmarok), חנויות רבות מאוד היו בבעלות שלהם, ואנחנו היינו הולכים לשם לעתים קרובות, לחייטים, לסנדלרים וגם לרופאים. דוד שלי אהב מאוד את הביקורים האלו, כי זה הוציא אותו מהשגרה. כל זה הסתיים עם הקמת הרפובליקה הסלובקית הראשונה והשלטת משטר הטרור.

סימנים ראשונים על מעשי האכזריות הגיעו לכפר שלנו מקז'מרוק במאי 1941, כאשר נעשה שם פוגרום של ממש. בתים פרטיים שבהם גרו יהודים נהרסו, נהרס בית הכנסת הגדול. אנחנו היינו בחרדה לגורל ידידינו, משפחת גולדמן (Goldmann), שלמרבה המזל הצליחה לצאת מאירועים אלו ללא פגע. אבל זה היה זמני בלבד, משום שבשנת 1942 התחיל גירוש למחנות ההשמדה. מיד בראשית חודש מרץ נשלחו נשים לאושוויץ, לא יודעת את מספרן, אולי מאה נשים. אנחנו אז לא ידענו עדיין בדיוק, היו דיבורים, אבל לא הייתה ודאות שזה המצב. רק כעבור חודש התברר לכולם לאן מגרשים את היהודים, למקום שאין ממנו חזרה. זה כלל כמה מבני משפחת גולדמן, אבל מקסימיליאן (Maximilian) ואשתו גיזלה (Gisela) ובנם הקטן הסתתרו אצל איכרים, וכשהמצב נרגע מעט הם באו אלינו. אנחנו פחדנו נורא, אבל מקסימיליאן אמר שכנראה אלוהים הפיח בו ביום כיפור תחושת בטן שעליו לברוח, כי דווקא בחג הגדול ביותר שלהם גירשו הגרמנים את הוריו ואת בני דודיו, ואילו הוא ניצל.

אבא שלי, יאן (Ján) סידר להם מקום ברפת. הוא בנה קיר מיוחד שהפריד אותם מהפרות, אבל עשה זאת כך, שאי אפשר היה לחשוך שנמצא שם משהו. היה להם צפוף מעט, אבל בטוח. לא יכולנו להכניס אותם הביתה בגלל הדוד החולה, שלא ממש שלט על מה שהוא אומר, ולמי.

הימים הגרועים ביותר עברו עלינו לקראת סוף המלחמה. הגרמנים כבר היו בנסיגה, היה קצת בלגן, הם היו מתפרצים לבתים שונים, לוקחים אוכל, לפעמים נשארים לגור כמה ימים. כך היה במקרה שלנו. יום אחד הגיעו כמה גרמנים על סוסים, העמידו אותם ברפת ליד הפרות שלנו, ונכנסו לגור אצלנו. היינו משותקים מפחד. לא ידענו כמה זמן הם יישארו ומה עלול לקרות, וכדי לא לעורר חשדות כמעט בכלל לא נכנסנו לרפת, רק כמה שנדרש כדי לטפל בבהמות. הגולדמנים ישבו בשקט כמו עכברים, ולא היה לנו כל קשר אתם. הם חיו שם במשך כמה ימים, סגורים, ללא אוכל ושתיה, עם ילד קטן שעוד לא היה בן שנתיים. אני לא יודעת כיצד הצליחו לשמור על השקט, עם מושק (Moszek) הרעב והמיובש. מאוחר יותר, לאחר שהחיילים עזבו, גיזלה סיפרה לנו ששמעה מעבר לקיר את הדוד שלי מבקר את בעלי החיים ומשוחח אתם, וזה חיזק אותם, כי זה היה סימן שאנחנו עדיין בחיים, וקולו של הדוד היה מבחינתם תקווה לגאולה.

עד היום אני מודה בתפילותי לאלוהים על שהצלחנו להציל לפחות כמה יצורי אנוש. מאותו זמן אני משתדלת גם להבין את האירועים והמטלות הבלתי מובנים מאליהם שאתם עלינו להתמודד בחיים. כל אחד מאיתנו הוא שונה ועל כל אחד מוטל תפקיד אחר, אבל כולנו בני אדם.

MARGITA LEBDOVICOVA

Place of rescue of Jews:
Mlynččky, Slovakia

FROM 1940 ON, KEZMAROK SERVED AS A MAJOR STATION ON THE ESCAPE ROUTE OF JEWS FROM POLISH GHETTOS TO HUNGARY; APPROXIMATELY 2,200 JEWISH REFUGEES PASSED THROUGH AND RECEIVED ASSISTANCE FROM A SPECIAL AGENCY THE JEWS OF THE CITY SET UP TO HELP REFUGEES IN TRANSIT. DURING 1942, SOME 75% OF THE JEWS OF KEŽMAROK (1200 PEOPLE) AND ITS AREA WERE DEPORTED TO DEATH CAMPS. ON ROSH HASHANAH 5705 (1944), THE GERMANS DISCOVERED A GROUP OF JEWS HIDING IN THE CITY; THEY TOOK THEM OUT AND, ON 22 SEPTEMBER, SHOT THEM ALL. LESS THAN 10% OF JEWS IN THE CITY SURVIVED TO LIBERATION. AMONG THEM WERE THOSE HIDDEN BY THE LEBDOVIČ FAMILY: GISELA, MAXIMILIAN AND THEIR SON MOSHE GOLDMANN.

STASĖ MINELGIENĖ

BORN ON APRIL 01, 1926 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

My father was shot exactly one day before liberation. It was a terrible time. The front was approaching very quickly, and we had to evacuate and go to our relatives in Jurbarkas. It was about twenty-five kilometers from our village Stakiai; most of it we traveled on foot, of course.

It was supposed to be safer for us there, but as it turned out, my father, Benediktas's "fame" reached the village before us. My family, my father and grandmother, were known throughout the area as "Jewish helpers," those who hid Jews or helped them escape. Back in Stakiai, one autumn day, our house was searched. They were looking for Jews in the cellar under the house and by the stream. At that time, the refugees were hiding in the barn. A few days later, a policeman came and told my father: "Benadas, we know for sure that you have Jews on your farm. It's only a matter of time that we find them. You know very well what will happen to you then." The Jews in the hideout heard everything. After dark, my father went out and did reconnaissance, and our fellow residents left the hideout shortly after. A few days later, the police chief came with a few Germans and dogs. They found nothing but took Father to Raseiniai and locked him in the school. Father and several other men tied sheets together and escaped from the second floor. The guards saw the escapees and opened fire, but Father returned home safely. The Jews no longer hid in our yard but would come for food.

One of them, my age, was Freda Friedman and her friend Zelde Kaduszin. They were hiding in a bunker in the forest with many other Jews from various ghettos and small towns in Lithuania. There were also the brothers Fajnsztajn, Iczchok and Herszel, who lived with us for

some time. When the Germans and the Lithuanian police discovered their hiding place, some of the people escaped, but unfortunately, most were murdered. Freda was shot in the hand, but she managed to save herself. Zelde was not in the bunker at the time. When she found out what had happened, she buried herself in some thickets, where she lay in fear for over two weeks without food or water. No one knew where she was or whether she was still alive. The Germans and Lithuanians searched the forests all the time. It was horrible. They were looking for these innocent people just to kill them. They walked through the woods with their dogs for days, dozens of them, to find a woman or a small child hidden somewhere. I will never understand the hatred they must have felt to do something like that. There were maybe thirty Jews in our village, a small community, not particularly rich. Most of them were women and children. Right at the beginning of the German occupation, in August 1941, the Lithuanian police gathered them all on the outskirts and ordered them to dig a hole and strip naked. They were all humiliated like that before the execution. The Fajnsztajn brothers had received a tip-off from someone at our mill a few hours earlier and had hidden in a relatively safe place. When they heard the burst of machine guns, they knew their loved ones were already dead.

When we reached Jurbarkas, the Lithuanian police reported us to the German gendarmes. They said that my father was a bad man because he had hidden Jews. That was enough to arrest him. When the Germans were retreating, they executed him at the last moment. We were given the right to bury my father—a "privilege" that millions of people did not have at that time.

סטאסע מיניאלגיאנע (Stase Minelgiene)

אבי הוצא להורג בדיוק יום אחד לפני השחרור. זו הייתה תקופה איומה. החזית התקרבה אלינו מהר מאוד ונאלצנו להתפנות מהכפר שלנו סטאקיאאי (Stakiai) לקרובים ביורברקאס (Jurbarkas), מרחק של כעשרים וחמישה קילומטרים; את רובם עברנו, כמובן, ברגל.

המקום הזה אמור היה להיות בטוח יותר, אך כפי שהסתבר, "המוניטין" של אבא שלי, בנדיקטאס (Benediktas), הקדים להגיע. משפחתי, כלומר אבא וסבתא, היו מוכרים בכל הסביבה בתור "עוזריהם של היהודים", כלומר מי שמסתירים יהודים או עוזרים להם לברוח. ביום סתווי אחד, עוד בסאטקיאן, ערכו בבית שלנו חיפוש. חיפשו יהודים במרתף שמתחת לבית וליד הנחל. באותו זמן הסתתרו הפליטים באסם. כעבור כמה ימים הגיע שוטר ואמר לאבי: "בנאדאס (Benadas), אנחנו יודעים בוודאות שיש יהודים במשק שלך. רק עניין של זמן עד שנמצא אותם, ואתה יודע היטב מה יקרה לך אז." היהודים במחבוא שמעו כל זאת. לאחר שירדה החשיכה, יצא אבי לבדוק את השטח, וזמן קצר לאחר מכן עזבו הדיירים שלנו את המחבוא. כעבור כמה ימים בא אלינו מפקד המשטרה עם כמה גרמנים ועם כלבים. הם לא מצאו כלום, אבל לקחו את אבא לראסייניניאי (Raseiniai) וסגרו אותו בבית הספר. אבא וכמה גברים נוספים קשרו סדינים זה לזה ובעזרת החבל הזה ברחו מהקומה השנייה. השומרים ראו אותם בורחים ופתחו באש, אבל אבא חזר בבטחה הביתה. יהודים לא הסתתרו יותר במשק שלנו, אבל היו באים לקבל אוכל.

אחת מהן, בת גילי, הייתה פרדה פרידמן (Freda Friedman) וחברתה זלדה קדושין (Zelde Kaduszin). הן הסתתרו בבונקר ביער עם יהודים רבים אחרים, מגטאות

שונים ומעיירות של ליטא. היו שם גם האחים יצחק (Iczchok) והרשל (Herszel) פיינשטיין (Fajnsztajn), שגרו אצלנו במשך תקופה מסוימת. כאשר הגרמנים יחד עם המשטרה הליטאית גילו את מחבואם, חלק מהם ברחו, אך למרבה הצער רובם נרצחו. פרדה נפגעה מכדור בכף ידה, אך הצליחה להינצל. זלדה לא הייתה באותו זמן בבונקר. כאשר נודע לה מה קרה, היא התחפרה מרוב פחד בתוך סבך צמחיה ושכבה שם בלי אוכל ושתייה במשך יותר משבועיים. אף אחד לא ידע איפה היא ואם היא עדיין בחיים. גרמנים וליטאים ערכו במשך כל הזמן חיפושים ביערות. זה היה נורא. הם חיפשו את האנשים התמימים האלו רק על מנת להרוג אותם. ימים שלמים הם הסתובבו ביערות עם כלביהם, בקבוצות של כמה עשרות, כדי למצוא איזו אישה או ילד קטן מסתתרים. לעולם לא אבין את השנאה שהניעה אותם לעשות דבר כזה. בכפר שלנו גרו אולי שלושים יהודים, ציבור קטן, לא עשיר במיוחד. רובם היו נשים וילדים. באוגוסט 1941, מיד בתחילת הכיבוש הגרמני, אספה המשטרה הליטאית את כולם בתחנות משמר בכניסה לעיר, פקדה עליהם לחפור בור ולהתפשט לחלוטין, כדי להשפיל אותם עוד לפני ההוצאה להורג. מישוהו מטחנת הקמח שלנו הדליף לאחים פיינשטיין כמה שעות מראש על הכוונה הזאת, והם הסתתרו במקום בטוח יחסית. כששמעו את צרורות המקלעים, הם הבינו שקרוביהם אינם עוד בחיים.

כשהגענו ליורברקאס, הלשינו עלינו השוטרים הליטאים לשוטרים הגרמנים. הם טענו שאבא שלי הוא איש רע משום שהסתיר יהודים. די היה להם בזה כדי לעצור אותו. כאשר הם היו בנסיגה, הם ירו בו ברגע האחרון. קיבלנו רשות לקבור אותו, "זכות" שבאותם הימים נשללה ממיליונים רבים של אנשים.

STASĖ MINELGIENĖ

Place of rescue of Jews:
Stakiai/Reseiniai,
Lithuania

ON FRIDAY, AUGUST 9, 1941, AT 5:00 A.M., LITHUANIAN GENDARMES SHOT ALMOST ALL THE JEWISH RESIDENTS OF STAKIAI. ONLY A FEW ESCAPED DEATH, INCLUDING ICSZOK AND HIRSZ FAJNSZTAJN, FRED A FRIEDMAN AND ZELDE KADUSZIN, MOSHE VINIK, AND AJZIK KREMER. THEY WERE HIDING WITH LOCAL PEASANTS, IN THE FORESTS, AND IN A SPECIALLY BUILT BUNKER, WHICH OTHER JEWISH ESCAPEES ALSO REACHED. THE GERMANS DISCOVERED THE BUNKER, AND ABOUT 15 PEOPLE WERE KILLED ON THE SPOT. AMONG THE MURDERED WERE MOSHE VINIK, AND SORE AND JONE VINIK, WHO HAD ESCAPED FROM THE KAUNAS GHETTO. AFTER THE WAR, FRED A FRIEDMAN AND ICSZOK FAJNSZTAJN WERE MARRIED.

VASYL NAZARENKO

BORN ON JUNE 15, 1931 IN POLAND (TODAY UKRAINE),
LIVES IN UKRAINE

Niemirów was about twenty kilometers from our village. It was a sacred place for Jews just as Lavra was for us. There was nothing more sacred. One rebbe was more sacred than the other. One was wiser than the other. There were famous schools there. And everything was lost. We managed to save poor Betja just before the ghetto was liquidated. Bełżec took so many human lives that it is hard to comprehend.

Betja's mother, Etja Jaduszilwer, came to our house from Żorniszcz, a small town where many Jews lived. There were neither Jewish seamstresses nor tailors in our village, and Dad decided that we needed coats for the winter. At home, there were three of us children: Nadejda, Jefrosina, and me. We would invite a seamstress to visit us and she would sew everyone's clothes for a week before moving on to the next family. My father, Mojsej, went to the town at the beginning of October to arrange a visit by the Jewish tailors. We had already heard rumors that the Germans had created a ghetto there and that all Jews had to live together, but things were different then than they are now. There were no telephones. When someone died, a telegram was sent to the village mayor of the particular village to announce the news to the family living there. There was no communication like there is today. We knew that there were repressions, and that the Germans had introduced regulations, but we personally did not know any Jews, except from the markets or through the services they provided. It was only from Etja, when she was already staying with us, that I learned what the Sabbath was.

Well, Dad went to Żorniszcz and found a seamstress. However, according to the new German regulations, Jews were prohibited from working for local residents. Father considered this to be complete nonsense. He reached an agreement with Etja, put her on a cart, and secretly brought her to us. I don't remember exactly all the details, but every day, someone brought more and more terrible news from the city.

It was as if the Germans had nothing else to do but slander and abuse Jews. Our Mom, Lukerja, seemed to instinctively give Etja more and more work so that she wouldn't have to return to the ghetto. Until one day, the news broke about the pogrom in Żorniszcz—the corpses in the street, the panic, the failed escapes. That's when my parents immediately decided that Etja would stay hidden with us. Somehow, we convinced the neighbors that she had already left us. There were five of us in the house, and adding an extra person wasn't a problem at all. Etja was very hard-working—she helped around the house, she was a great cook, and she cooked dishes we didn't know. She told us how to keep a Jewish kitchen, a kosher one, what they did on Saturday, and what they weren't allowed to do. Somehow life went on, although fear was constant, because the stress was terrible. Etja stayed at home all the time because she couldn't go anywhere without someone seeing her.

One night, Mom heard crying. At first, she thought it was one of us, so she got out of bed and went first to my sisters' room, then to my stove, because I was sleeping by the stove. Finally, she realized that it was Etja crying in her corner. Mom hugged her, and then she started sobbing so much, so desperately that she woke us all up. It turned out that all the time she was with us, she didn't want to burden us with her problems, even though she realized that probably none of her family was alive anymore. That night, she had dreamed of her daughter, who was locked up in the ghetto in Niemirów, and all the emotions she had been hiding from us exploded at once.

My sisters, aged seventeen and twenty, immediately decided to go to Niemirów and find Betja. In the morning, they harnessed the horse and left with Father in the cart. In November 1941, the Germans had murdered over two thousand Jews in the Polish cemetery. They spared only a handful of the strong and young, whom they needed for slave labor. None of us knew if Betja was still alive, but despite this, the girls gathered what we had for bribes and set off into the unknown.

וסיל נזארנקו (Vasyl Nazarenko)

נמירוב (Niemirów) הייתה רחוקה כעשרים קילומטרים מהכפר שלנו. היא הייתה מקום קדוש ליהודים, כמו לאוורה (Ławra) בשבילנו. הכי קדוש שיש. כל אחד מהרבנים שם היה יותר צדיק ממשנהו, כל רב חכם יותר ממשנהו. היו שם בתי מדרש מפורסמים בכל העולם היהודי. וכל זה אבד. אנחנו הצלחנו להציל לפחות את בטיה (Betja) המסכנה, ממש לפני חיסול הגטו. בלז'ץ (Bełżec) טרף כל כך הרבה חיי אדם, שקשה ממש לתפוס את זה.

אימא של בטיה, אטיה ידושילבר (Etja Jaduszilwer), הגיעה לבית שלנו מז'ורנישצ'ה (Żorniszcz), שהיא עיירה קטנה בה גרו הרבה יהודים. אצלנו בכפר לא היו יהודים, ואבא החליט שאנחנו צריכים מעילים לחורף. היינו שלושה ילדים בבית, נדיז'דה (Nadjeżdza), יפרוסינה (Jefrosina) ואני. באותה תקופה היו מזמינים תופרת הביתה והיא הייתה נשאת במשך שבוע ותופרת ואחר כך ממשיכה למשפחה הבאה. אבא שלי, מויסיי (Mojsej), נסע בתחילת אוקטובר לעיירה כדי לסכם עם חייטים יהודים, מי מהם יוכל לבוא ומתי. כבר היו שמועות שהגרמנים הקימו שם גטו ושכל היהודים חייבים לגור ביחד, אבל אז זו הייתה תקופה אחרת, לא כמו עכשיו. אפילו טלפונים לא היו, וכשמישהו מת, היו שולחים מברק לראש הכפר, שיודיע את זה למשפחה שגרה שם. לא הייתה תקשורת כמו היום. היה ידוע שמתנכלים ליהודים ושהגרמנים מגבילים אותם בצורה קשה, אבל אנחנו לא הכרנו אף יהודי באופן אישי, רק מהשוק, ובאופן כללי בהקשר של שירותים שקיבלנו מהם. רק אחרי שאטיה באה לגור אתנו שמעתי ממנה מה זו שבת.

טוב, אבא נסע לז'ורנישצ'ה ומצא תופרת, רק התברר שלפי החוקים הגרמניים החדשים אסור ליהודים לעבוד אצל התושבים המקומיים. אבא חשב שזו שטות גמורה, סיכם עם אטיה, העלה אותה על העגלה והביא אותה אלינו בחשאי. אני לא זוכר בדיוק איך זה היה, אבל יום אחרי יום מישהו היה מביא מהעיר ידיעות יותר

ויותר איומות, כאילו לגרמנים אין בכלל מה לעשות, רק להשמיץ ולהתעמר ביהודים. אימא שלנו לוקריה (Lukerja), כנראה מתוך תחושת בטן, נתנה לאטיה עוד ועוד עבודות, כדי שהיא לא תצטרך לחזור לגטו. עד שיום אחד פשטה שמועה על הפוגרום בז'ורנישצ'ה, גוויות ברחוב, בהלה, ניסיונות בריחה שנכשלו. אז ההורים שלי החליטו מיד שחייבים להחביא את אטיה אצלנו. הצלחנו לעשות לשכנים הצגה, כאילו היא כבר עזבה. אנחנו היינו חמישה, לא הייתה שום בעיה להוסיף אותה. אטיה הייתה חרוצה מאוד, עזרה בבית, בישלה נהדר, אפילו מאכלים שלא הכרנו, סיפרה לנו איך מנהלים מטבח יהודי כשר, מה הם עושים בשבת ומה אסור להם לעשות. חיינו כמובן בפחד, כי היה משטר חמור, ואטיה ישבה כל הזמן בבית ולא יכלה לצאת החוצה, שאף אחד לא יראה אותה.

לילה אחד אימא שמעה בכי וחשבה בהתחלה שזה מישהו מאתנו, היא קמה מהמיטה והלכה קודם לחדר של האחיות שלי, אחר כך ניגשה אלי לתנור, כי אני ישנתי ליד התנור, עד שבסוף הבינה שאטיה בוכה בפינה שלה. אימא חיבקה אותה ואז היא התחילה ליבב ולהתייפח עד שהעירה את כולנו. התברר שבמשך כל הזמן שהיא הייתה אצלנו היא לא רצתה להעמיס עלינו את הצרות שלה, למרות שהבינה שכנראה אף אחד מהמשפחה שלה לא נשאר בחיים. באותו לילה היא חלמה על בתה שהייתה סגורה בגטו בנמירוב, וכל הרגשות שהסתירה מאתנו התפרצו ברגע אחד.

האחיות שלי, בת השבע עשרה ובת העשרים, החליטו מיד לנסוע לנמירוב ולמצוא את בטיה. בבוקר הן רתמו את הסוס ונסעו עם אבא בעגלה. עוד בנובמבר 1941 רצחו הגרמנים בבית הקברות הפולני מעל אלפיים יהודים, השאירו רק קומץ של צעירים חזקים שדרושים להם לעבודות פרך. אף אחד מאתנו לא ידע אם בטיה בחיים, אבל האחיות שלי לקחו כל מה שהיה לנו, שיהיה להם כדי לתת שוחד, ויצאו אל הבלתי נודע. השליחות הזאת צלחה, הילדה ניצלה וגרה אתנו עד סיום המלחמה.

VASYL NAZARENKO

Place of rescue of Jews:
Lipowec/Żorniszczce,
Niemirow, Ukraine

DURING THE NAZI OCCUPATION, IN SEPTEMBER 1941, THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO FOR JEWISH RESIDENTS OF ŻORNISZCZE. IT HOUSED ABOUT 500 PEOPLE. ON MAY 27, 1942, THE GERMANS LIQUIDATED THE GHETTO AND DEPORTED THE JEWS TO THE GHETTO IN ILIŃCE, AND THEN MURDERED THEM. THE FAMILY NAZARENKO: MOISEI I LUKERJA AND THEIR CHILDREN JEFROSINIA, NADJEZDZA AND VAYL SAVED THE LIFE OF BETJA AND ETJA JADUSZILWER.

EUGENIUSZ PARCZEWSKI

BORN ON JUNE 14, 1933 IN POLAND, LIVES IN POLAND

TADEUSZ PARCZEWSKI

BORN ON DECEMBER 19, 1935 IN POLAND,
PASSED AWAY ON DECEMBER 12, 2024 IN POLAND

Tadeusz Parczewski:

After the war, everyone at school called us „kikes”...

Eugeniusz Parczewski:

... or called us Grynszpan, because that was the name of the Jews we were hiding.

T: Of course, it was very unpleasant, anti-Semitic, and disgusting. Still, it strengthened me because, for several years, I had to fight with my classmates every day. It empowers you for life.

E: In fact, we needed strength most of all when the Grynszpans, Chaim and his father Wawa, appeared in our house.

T: It happened when we were planting potatoes. We had a piece of land, so we had no shortage of vegetables and fruit, which was very important, especially during the war. Of course, as children, we had to work in the fields, and that day, we saw a large group of Jews being driven out of the ghetto, along the road, along our field.

E: They were all men who were being moved to other ghettos or forced labor camps. It was often like a death sentence for them. For example, in the ghetto in Łomazy, in the summer of 1942, everyone was killed, including the Jews who were from us.

T: Those marches were terrible. Jews often had no shoes, their feet were injured, frozen. They were looking for every opportunity to escape.

E: The Grynszpans saw us in the field. We happened to be near the road. It was very early in the morning. It was March, so it was still dark. Wawa and Chaim managed to jump to the side, straight into our field, and lay down in the ditches.

T: Without thinking, we quickly positioned ourselves somehow between them, lying in those ditches, and the road, thus covering them with our bodies.

E: We were children, so the Germans took us for gawkers and shouted something at us to stay away and move on. The Grynszpans lay there for a while longer until we were sure that no one would see them when they got up.

T: Before it got light, we took them home, where our mother, Anna, and the rest of our siblings were. Mom made a decision right away.

E: She was extraordinary - brave and kind. She took care of them right away, and when Dad came home, they discussed it and organized a shelter for them in our barn by the house.

T: That was in 1942, and they stayed with us until liberation in 1944. That was over two years, during which we took care of them and fed them. They didn't have much, but luckily, they had warm clothes. The worst thing was that they couldn't go outside—only sometimes at night to stretch their legs a bit.

E: Our closest neighbors were very hostile towards us. They somehow sensed that there were Jews here. They also remembered that my parents had a few Jewish friends before the war. They connected all these threads. Maybe they were also spying on us a bit and were certain that we were hiding people. They were anti-Semites who told my father that it would be better for us to kill the Grynszpans. Our father, of course, would not even hear of anything like that, and then those neighbors sent the Germans after us.

T: They stood on the threshold of our house with rifles and asked my mother if we were hiding Jews. My mother looked the soldier straight in the eye and said, without batting an eye: If you want, look for them. She turned around and went to the kitchen.

E: At that time, there were rumors in the area that Jews hiding in the nearby forests and cottages had weapons. That's why the Germans who came to us were afraid to enter the barn because the first one to the door would be dead. They just went around the barn, searched the house, questioned our brother Romuald, walked around the area and left.

T: I have never been as scared as I was then. I remember that feeling to this day. But I am not afraid. What we experienced during the war and right after it killed my fear forever.

E: Right after liberation, Chaim and Wawa returned to their home on the market square. It wasn't easy for them; they were constantly being approached, and people were doing all sorts of nasty things to them. So, to make sure they didn't feel lonely, we visited them every day.

T: Unfortunately, one day we didn't make it on time and some people killed Wawa. It was a blow to Chaim, but also to us.

E: After this tragedy, Chaim changed his name to Henryk and soon left Poland for America.

T: I remember that when he was leaving, when he said goodbye to us and our parents, he pulled a frying pan out of some bag and gave it to our mother. He was left alone in the world, without parents,

siblings, cousins, grandparents. They were all murdered. Everything was taken from Chaim, and as a farewell he gave us this stupid frying pan, because he didn't have much else. My mother took it and it served us for many years in the house, reminding us of the Grynszpans.

א: אלו היו רק גברים שהעבירו אותם לגטאות אחרים או למחנות עבודה. הרבה פעמים זה היה שווה לגזר דין מוות בשבילם. למשל בגטו לומזי (Łomazy) הרגו בקיץ 1942 את כולם, גם את היהודים שנלקחו אצלנו.

ט: אלו היו צעדות אימות. הרבה פעמים ליהודים לא היו נעליים, היו להם כפות רגליים פצועות וקפואות. הם חיפשו כל הזדמנות כדי לברוח.

א: הגרינשפנים ראו אותנו בשדה, אנחנו בדיוק עמדנו לא רחוק מהכביש, זה היה מוקדם מאוד בבוקר, בחודש מרס, לכן היה עדיין חושך. ואווה וחיים הצליחו לקפוץ הצידה, ישר לתוך השדה שלנו, ולשכב בתוך התלמים של תפוחי האדמה.

ט: אנחנו לא חשבנו הרבה, נעמדנו איכשהו ביניהם לבין הכביש, וכך הסתרנו אותם בגוף שלנו.

א: היינו ילדים, אז הגרמנים חשבו שאנחנו סתם עומדים שם, צעקו עלינו שלא נתקרב והמשיכו ללכת. הגרינשפנים המשיכו לשכב עוד קצת, עד שהיינו בטוחים שהם יכולים לקום מבלי שמישהו יראה אותם.

אבגניוש פרצ'בסקי (Eugeniusz Parczewski)
טדאוש פרצ'בסקי (Tadeusz Parczewski)

ט: לאחר המלחמה קראו לנו בבית הספר "יהודונים"...
א: ...או שקראו לנו גרינשפן (Grynszpan), כי זה היה שמם של היהודים שהסתדרנו אצלנו.

ט: זאת הייתה, כמובן, התנהגות מאוד לא נעימה, אנטישמית ומגעילה, אבל אותי זה חיזק, כי בשנים הבאות נאלצתי כל יום להתקוטט עם חברים לכיתה. זה נותן לך כוחות לכל החיים.

א: אבל האמת היא, שהכי הרבה כוח היינו צריכים כשלבית שלנו נכנסו בני משפחת גרינשפן, חיים (Chaim) ואביו ואָוה (Wawa).

ט: מה שהיה, בדיוק שתלנו אז תפוחי אדמה. הייתה לנו חלקת אדמה, לכן לא חסרו לנו פירות וירקות, ובזמן המלחמה זה היה דבר חשוב מאוד. כמובן שכשהיינו ילדים היינו חייבים לעבוד בשדה, וביום ההוא בדיוק ראינו קבוצה גדולה של יהודים שגורשו מהגטו, והריצו אותם בכביש במקביל לשדה שלנו.

ט: הבאנו אותם הביתה לפני זריחת השמש, בבית הייתה אימא שלנו אנה (Anna) ושאר האחים. אימא החליטה מיד במקום.

א: היא הייתה אישה לא רגילה, אמיצה וטובת לב. מיד דאגה להם, וכשאבא חזר הביתה הם התייעצו ביניהם וסידרו להם מסתור באסם שלנו ליד הבית.

ט: זה היה בשנת 1942 והם נשארו אצלנו עד השחרור כלומד עד שנת 1944, מעל שנתיים, ואנחנו דאגנו להם והאכלנו אותם. לא היו להם הרבה דברים, אבל במזל היו להם בגדים חמים. הכי גרוע היה שהם לא יכלו לצאת החוצה. רק לפעמים, בלילה, כדי לחלץ את העצמות.

א: לשכנים שגרו הכי קרוב אלינו היה יחס שלילי מאוד כלפינו. הם הרגישו איכשהו שיש אצלנו יהודים, וגם זכרו שלפני המלחמה היו להורים שלנו כמה חברים יהודים. הם קישרו בין הדברים, אולי גם הציצו קצת אצלנו, והבינו שאנחנו מחביאים אנשים. הם היו אנטישמים ואמרו לאבא שלי שעדיף לנו שנהרוג את הגרינשפנים. אבא שלנו לא רצה כמובן אפילו לשמוע על זה, ואז אותם שכנים שלחו אלינו את הגרמנים.

ט: הם ניצבו בפתח הבית עם רובים ושאלו את אימא אם אנחנו מחביאים יהודים. אימא הסתכלה לחייל ישר בעיניים ומבלי למצמצץ אמרה: אם אתם רוצים, תחפשו אותם. הסתובבה והלכה למטבח.

א: באותו זמן היו שמועות בסביבה שליהודים שמסתתרים ביערות ובבקתות יש נשק. הגרמנים שבאו אלינו פחדו להיכנס לאסם, כי הראשון שהיה ניצב בכניסה היה נהרג. אז הם רק הקיפו את האסם, חיפשו בתוך הבית, חקרו את האח שלנו רומואלד (Romuald), אחר כך עשו סיור בסביבה ועזבו.

ט: אף פעם לא פחדתי כמו אז. עד היום אני זוכר את התחושה הזאת. אבל אין בי פחד. מה שעברנו במלחמה ומיד לאחריה חיסן אותי מפני פחד לעולמים.

א: מיד לאחר השחרור ואָנוֹךְ וחיים חזרו לבית שלהם ליד הכיכר. לא היה להם קל, כל הזמן הציקו להם, אנשים התנהגו אליהם בצורה חזירית, אז כדי שלא ירגישו מבודדים, היינו מבקרים אצלם מדי יום.

ט: לצערנו יום אחד לא הספקנו להגיע בזמן, ואלמונים הרגו את ואווה. זו הייתה מכה לחיים, אבל גם לנו.

א: אחרי הטרגדיה הזאת חיים החליף את שמו להנריק (Henryk) וזמן קצר לאחר מכן עזב את פולין ונסע לארה"ב.

ט: אני זוכר שכאשר הוא עמד לנסוע, בזמן הפרידה מאתנו ומההורים שלנו, הוא הוציא משק כלשהו מחבת ונתן אותה לאימא שלנו. הוא נשאר לבד בעולם, בלי הורים, בלי אחים, בלי בני דודים או סבים. כולם נרצחו. הכל נגזל ממנו, ובכל זאת הוא נתן לנו לפרידה את המחבת המטופשת הזאת, כי זה מה שהיה לו. ואימא לקחה אותה. המחבת הזאת שימשה אותנו בבית במשך שנים ארוכות והזכירה לנו את הגרינשפנים.

EUGENIUSZ PARCZEWSKI & TADEUSZ PARCZEWSKI

Place of rescue of Jews:
Sławatycze, Poland

ANNA AND DOMINIK PARCZEWSKI, ALONG WITH
THEIR CHILDREN, SAVED WAWA GRYNSZPAN AND
HIS SON CHAIM FROM DEATH. AFTER 1946, CHAIM
EMIGRATED TO THE UNITED STATES.
ABOUT 1,300 JEWS LIVED IN SŁAWATYCZE. ALMOST
ALL WERE MURDERED DURING OPERATION
REINHARDT OR THROUGH FORCED LABOR.

ZOFIA BUBLIK

BORN ON MARCH 20, 1924 IN POLAND, LIVES IN GERMANY

Giving a child away to strangers, even if it meant saving its life, was always a very risky, and emotional decision. Parents often gathered money from somewhere, which was very difficult in the ghetto. They would get rid of wedding rings, pack a silver spoon and a card with the name and surname in diapers, and dispatch the prepared “bundle” via envoys to an unknown destination. In most cases, smuggled children ended up in foster families who loved them, and this is how they survived the war. But it was not always like that. Sometimes people took the child in, but after a few days, due to fear or dishonesty, they returned the child to the ghetto. Unfortunately, often without the money and valuables, which they kept for themselves. Lack of financial resources and uncertainty about the child’s fate prevented the parents from taking another risk, and these little ones later died with them in Treblinka, Bełżec, or simply starved or died of disease in the ghetto.

One of these children who were sent back was Ruth Skowrońska. Her parents ran a small bakery in the ghetto, and their nephew, Moszka, would take the cookies to town and sell them, all illegally, of course, to my parents, Roman and Stanisława. They not only gave him money, but also flour, sugar and whatever else was needed. Dawid and Hanna Skowroński sent their little Ruth to someone in our town so that she would be safe, and they themselves fled towards Warsaw. Families often split up so that, in case of an incident, someone could survive. Unfortunately, those entrusted with caring for the children sometimes returned them to the ghetto, even when the liquidation of the ghetto began. The Germans and Ukrainians shot people as if they were ducks. They dragged them out of hiding places, dragged them onto the streets, and tormented them mercilessly before they killed them. Jews tried to

save themselves by escaping the ghetto. They fled to the forests. They hid in the houses of different farmers. At that time, little Moszka took Ruth and risked everything to get out of the ghetto and bring the little one to us. My parents immediately took in the child, whom we called Krysia from then on, and whom we loved with all our hearts. The ghetto was gone, and even the Jewish labor camp had been liquidated by the Germans. They went around the towns and villages looking for hidden Jews. The fear was enormous. They shot both Jews and Poles, and even killed small children, if they found them hidden somewhere in stables or cemeteries. Some of our neighbors were also hostile towards people like us, those who were helping. One day, Mom, in tears, brought us an anonymous letter in which someone warned us that we had to get rid of “this unnecessary furniture from the house” or else there would be consequences. Dad activated all his contacts and managed to find Hanna, who had false documents and was working in Chyliczki near Warsaw. David, unfortunately, was no longer alive.

We fled our city under the cover of night and after a few days we reached Hanna, with whom we lived in one room. It wasn’t very comfortable, but it was quite safe. We divided the duties among us; everyone had something to do. We even joked that Hanna was now hiding us. That’s how we lived to see liberation.

Afterward, we all returned to Sokołów for a while, and Hanna, along with her little one, left Poland. Years later, we learned that after Moszek left Ruth with us, he returned to his own people in the ghetto. Maybe he wanted to save someone else? Maybe he didn’t want to live without his family? Maybe, maybe, maybe...all those murdered people will never answer such questions.

זופיה בובליק (Zofia Bublik)

מסירת ילד לידי זרים, גם אם למטרה של הצלת חייו, הייתה תמיד כרוכה בסיכון ענקי ופרצי רגשות עצומים. לעתים קרובות השיגו הורים כסף ממקור כלשהו, דבר קשה מאוד בגטו, מכרו טבעות נישואין שלהם, ארזו לתוך החיתול כפית כסף ופתק עם שם ושם משפחה, ובאמצעות בלדרים העבירו את "הצרור" שהוכן בצורה כזאת אל הבלתי נודע. ילדים שהוברחו בדרך זו הגיעו במרבית המקרים אל משפחות אומ־נה שאהבו אותם, והם ניצלו. אך לא תמיד היה כך. לפעמים לקחו אנשים את הילד, אך כעבור כמה ימים, בגלל פחד או חוסר הגינות, החזירו את הילד חזרה לגטו, ואת הכסף והתכשיטים, השאירו אצלם. הורים שנותרו ללא אמצעים ועם אי ודאות לגבי גורל הילד, נמנעו מלקחת סיכון חוזר, ובהמשך נספו זאטוטים אלו יחד אתם בטרבלי־נקא (Treblinka) או בבלז'ץ (Bełżec), או פשוט מתו מרעב או ממחלות בגטו.

אחד הילדים שנשלחו בצורה זו וחזרה לגטו הייתה רות סקוברונסקה (Ruth Skowrońska). להוריה הייתה בגטו מאפייה קטנה, ואחיינם מוֹשֶׁקָה (Moszka) היה מביא עוגיות לעיירה שלנו ומוכר אותן, כמובן באורח בלתי חוקי. הוריי, רומן (Roman) וסטיסלבה (Stanisława), היו קונים אותן ונתנו לו לא רק כסף אלא גם קמח, סוכר וכל מה שדרוש. דויד (Dawid) והאנה (Hanna) סקוברונסקי שלחו את רות הקטנה שלהם למשמורת אצל מישהו בעיר שלנו, ובעצמם ברחו לכיוון ורשה. משפחות לא אחת נפרדו, על מנת להגדיל סיכויי הישרדות של אחד מהם לפחות, במ־קרה של תקלה. למרבה הצער מי שאמור היה לדאוג לילדה שלח אותה חזרה, ועוד ברגע שהחל שם האסון הגדול: חיסול הגטו. גרמנים ואוקראינים ירו באנשים כמו בברווזים, שלפו אותם ממקומות המסתור שלהם, גררו אותם על הקרקע, התעללו בהם לפני מותם ללא רחמים. יהודים ניסו להציל עצמם על ידי בריחה, ברחו ליערות

התחבאו אצל בעלי משקים שונים. באותו זמן לקח מושקה הקטן, תוך סיכון קיצוני את רות, יצא מהגטו והביא את הקטנה אלינו. הוריי קיבלו מיד את הילדה, קראנו לה בשם קרישה (Krysia) ואהבנו אותה אהבת אמת. הגטו כבר לא היה קיים, הגרמנים חיסלו אפילו את מחנה העבודה היהודי, והסתובבו בעיירות ובכפרים לחפש יהודים שהסתתרו. הפחד היה עצום, משום שהם ירו גם ביהודים וגם בפולנים, הרגו אפילו ילדים קטנים שמצאו מסתתרים באורות או בבתי קברות. גם חלק מהשכנים שלנו לא ראו בעין יפה אנשים כמונו, כלומר מי שמושיטים עזרה. יום אחד הביאה לנו אימא בדמעות מכתב בעילום שם, שבו הוזהרנו שעלינו להיפטר "מהרהיט המיותר בבית", אחרת יהיו לכך תוצאות. אבא הפעיל את כל קשריו והצליח למצוא את האנה, שעבדה בחיליצ'קי (Chyliczki) ליד ורשה, עם תעודות מזויפות. דוד, למרבה הצער, כבר לא היה בחיים.

בחסות הלילה ברחנו מהעיר שלנו, הגענו כעבור כמה ימים להאנה ונכנסנו לגור אתה בחדר שלה. לא היה נוח, אך יחסית היה בטוח. חילקנו בינינו תפקידים, לכל אחד מאתנו הייתה תעסוקה, ואפילו התבדחנו שכעת האנה מסתירה אותנו. כך הגענו עד השחרור.

אחר כך חזרנו כולנו לתקופה קצרה לסוקולוב (Sokolów), והאנה עם בתה עזבו את פולין. כעבור שנים שמענו שמושק, לאחר שהשאיר לנו את רות, חזר אל אנשיו בגטו. אולי רצה להציל עוד מישהו? אולי לא רצה להישאר לבד ללא משפחתו? אולי, אולי אולי... כל האנשים שנרצחו לעולם כבר לא יענו לנו על שאלות כאלו.

ZOFIA BUBLIK

Place of rescue of Jews:
Sokołów Podlaski, Poland

THE SOKOŁÓW PODLASKI GHETTO WAS ESTABLISHED ON JANUARY 24, 1941 FOR ABOUT 6,000 JEWS, MOST OF WHOM DIED IN THE TREBLINKA EXTERMINATION CAMP, SEVERAL THOUSAND PEOPLE WERE MURDERED ON THE SPOT. RUTH SKOWROŃSKA WAS SAVED THANKS TO ZOFIA BUBLIK'S FAMILY.

